

Czingel Szilvia

Kiállításnapló

A siker hét titka, avagy Egykispárizs Budapesten...

Clara

Rotschild Klára – Divatkirálynő a vasfüggöny mögött című kiállítás

2019. november 16. – 2020. április 30.

Magyar Nemzeti Múzeum

Kurátor: Simonovics Ildikó

Paul Poiret, a híres párizsi divatkirály 1911. november 21-én Budapestre érkezett, hogy sajtó-bemutatót tartson a Hungária Szálló nagytermében. A ruhákat Poiret kilenc manökenje mutatta be. A manökenek által bemutatott divatshow újdonság volt Budapesten és teljes ámulatba ejtette az úri közönséget. A divatkirály manökenjei magasak, nagyon soványak és gyönyörűek voltak. A ruhákat némán vonuló hús-vér hölgyek mutatták meg, és Poiret zseniális ötlete Budapesten is divatba jött. A fantasztikus eseményről a következőképp számolt be a *Világ* című szabadkőműves eszméken túllépő, politikai, tudományos, művészeti radikalizmust képviselő orgánium. „A nagy francia ruhatervező-művész, a jupe-culotte föltalálója, Poiret, ma tartotta meg utolsó előadását a Hungária-szálló földszinti fehér termében. A termet ma is a legutolsó zugig betöltő közönség csodálta a francia ruhatervezés mesterének legújabb kreációit, talán még nagyobb közönség gyűlt egybe, mint tegnap. A kintrekedtek szinte be akarták törni az ajtókat, a teremben pedig ember ember hátán, helyesebben asszony asszony hátán szorongott. A malomkerék-kalapkok egymás tulajdonosait gátolták az őket izgató előadás zavartalan élvezésében. A hölgyek legnagyobb része széken, rögtönzött emelvényeken, tükrökön ágaskodva kandikált a sétáló modellekre és ha egy-egy hölgy valamit nem látott meg körülbástyázott helyéről, gyorsan ismeretséget kötvé szomszédnőjével, kérdezte: milyen volt a ruha oldalszába és hány gomb volt rajta? Poiret mester félnegy órakor megjelent a pódiumon, hogy megtartsa fölolvását.

Rotschild Klára az 1970-es évek első felében.

**Forrás: Simonovics Ildikó: Rotschild Klára
– A vörös divatdiktátor**

A legendás Clara Szalon. *Forrás: Fortepan*

Budapest dicséretével kezdte, hogy milyen szép város és mennyire sajnálja, hogy nincs ideje tovább itt időzni. Ezzel áttért a női divatra. Az egyéniségnek a női divatban való érvényesülésére hívta föl a hölgyek figyelmét, mindenki maga válogassa meg a neki legjobban illő ruhát. Megemlítette a magyar népművészeti motívumokat, amelyekről nagy elragadtatással beszélt. E kis bevezető után szétlibbent a nehéz vörös függöny és lassú, tudatos, pávaszerű lépésekkel megkezdte sétáját a szabadon hagyott ovális térben az első élő modell. Francia babaarc, élénk, kedves szemekkel, termete csupa hajlékonyság, kecsesség. Majd egymásután fölvonultak a többiek is, egytől egyig szépek, igazi francia sikk. A járásuk és fejhordozásuk egészen különös, meglátszik rajtuk, hogy mannequin-nek, hozzászoktak a bámuláshoz.¹

A manökenesség műfaja olyan különös volt, hogy elementáris erővel hatott a budapesti ruha- és textilkereskedőkre és kuncsaftjaikra, az unatkozó höl-

gyekre. Az 1920-as évek új női ideálja (még) inkább sovány volt és a manökenek egy olyan ideálképet testesítettek meg, amelyre minden nő vágyott, de csak nagyon keveseknek adatott meg. A fiús, karcsú leányalak divatját észlelte Erdősné H. Irén is. „Ez a típus nyeri meg a szépségversenyt, ez a főszereplő a filmen és színpadon, ez a festő modellje és erre az alakra szabják a legújabb ruhaterveket” – írta 1928-ban megjelent, a „fiatalság, karcsúság és szépség titkairól” szóló könyvében.²

Az 1920-as években Brammer Pál híres textilkereskedő – remek húzással – Magyarország első szépségkirálynőjét, Simon Böskét vette feleségül, akit a Petőfi Sándor utcai üzletébe bevonva, modellként „alkalmazott”. Miss Hungária legendásan sovány volt.

Manökenek nélkül Rotschild Klára, a magyar divat nagymasszonya és legjelentősebb divatkreátora sem dolgozott. Egészen különleges, és sok szempontból ellentmondásos életút az övé, aki zsidóként

Edelsheim Gyulai Ilona és Horthy István esküvője, 1940.

Forrás: MNM Történeti Fényképtára

egyszerre volt a Horthy-kor arisztokratáinak és holokauszt túlélőként a Kádár-korszak nagyasszonyainak divattervezője. Szalonjában rendszeres vendég volt Kádárné, Jovanka Broz Tito, a szovjet külügyminiszter, Andrej Gromiko, Farah Diba, a perzsa sah neje, de még a háborút megelőzően Faruk egyiptomi király édesanyja és testvérei is ellátogattak egyszer a szalonba. A magyar művészvilág csillagai – Psota Irén, Váradi Hédi, Tolnai Klári, Molnár Ferenc felesége, Darvas Lili, Fischer Annie zongoraművész és Kovács Margit keramikumművész, valamint Szász Endre felesége, Lula asszony – is a vendégköréhez tartoztak.

Hogyan jutott Rotschild Klára ilyen kivételezett helyzetbe? Miben rejlett több mint negyven éven át tartó sikerének titka? Miért pont ő szerezte vissza irányító szerepét a két világháború közötti korszak elismert szalontulajdonosai közül? Mi tette a 20. század magyar divattörténetének legizgalmasabb alakjává, a divat királynőjévé? – teszi fel a kérdést Simonovics Ildikó, a kiállítás kurátora a kiállítással egy időben megjelent *Rotschild Klára – A vörös divatdiktátor* című könyvében.³

Ezt az izgalmas kérdésfeltevést muzeológiai szempontból látványban és értelmezésben a világrendekhez felsorakozó kiállítás válaszolja meg. Már maga a kiállítótér is szokatlan. A muzeológiai körökben elismert múzeumi kiállításrendezési megoldás, az úgynevezett niche, vagyis a csak szűk kör-

ben megnézhető, nagyon intim milió még kevésbé ismert Magyarországon. Az pedig, hogy más érzékszerveket is bekapcsoljon a kiállítást látogató közönségnél, szintén ritka a konzervatív muzeológiát képviselő magyar gyakorlatban. A jelen kiállítás esetében ez az érzékszerv pedig az orr, hiszen a kiállítást parfümillat kíséri, egy tudatos választás eredményeként Zólyomi Zsolt hivatalos parfümőr bevonásával.

A Rotschild Klára életét és munkásságát bemutató időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum főépületében és az úgynevezett Geraldine-házban látható. A Múzeumkert rekonstrukciója során megújult Kertészház új kiállítóhely-

szín, ahol a divat nagyasszonyának élettörténete, a műhely és a szalon világa elevenedik meg, míg a múzeum rotundájában a Rotschild Klára menyasszonyi ruháiból készült installáció látható.

Rotschild Klára különös személyiségére a munkatársak, kliensek, családtagokkal készült interjúk, személyes tárgyak, archív fotók és mozgóképek, valamint a szalonban készült ruhák válaszolnak. Egy sikeres zsidó nő a 20. században, aki minden a századra jellemző történelmi abszurdra válaszokat és túlélési stratégiákat ad. Itt van rögtön a vezetékneve, ami kötelezte arra, hogy a híres bankárok rokonnak higgyék, mégis a névrokonságon túl semmi nem kötötte a nagy Rothschild dinasztiához. A neve azonban egész életét meghatározta.

1897. augusztus 19-én Rotschild (a név írásmódja a különböző anyakönyvekben változik, hol „th”, hol „t”) Ábrahám Adolf szabó és Spierer Regina szabónő házasságot kötött. Mindkettőjüket izraelita vallásúként anyakönyvezték. A századfordulón egészen a holokauszt időszakáig a ruha és divatkereskedelem a zsidóság kezében volt. A kevésbé módosak varrtak, a tehetősebbek boltot, ruhaszalont nyitottak. Rotschild Klára, harmadik leánygyermekként 1903. február 22-én született Budapesten: szállóigévé vált, hogy a későbbi luxusmárka megalkotója a szabászaszalon született.⁴ A családi kis manufaktúrából, amely abban a korban igen jellegzetes volt, pár évtized alatt a Belváros legbefolyá-

sosabb ruhaszalonjai lettek, amit a Rotschild név fémjelzett.⁵

1930-ban Klára édesapja szalonjának direktрисze lett, ami a manőkenség műfaja mellett egy másik nem szokványos foglalkozást hozott be a divatszakmába. Az előkelő úriközönség folyamatos törődést igényelt, így a jó direktrisznek különleges kommunikációs készséggel kellett rendelkeznie. Ő kísérte a ruhavásárlás teljes folyamatát, ami egy „színházi előadásként” is felfogható volt, az előkelő és általában otthon unatkozó arisztokrata hölgyek számára pedig remek program, szabadidős tevékenység, hiszen, ha már elmentek Rotschildék ruhaszalonjába, nem pár percet töltöttek ott. Komoly forgatókönyv mellett zajlottak a vásárlások. A ruhaanyag közös kiválasztásától a manökenek bemutatóin át, a közös teázásokig és beszélgetésekig, hogy azután három ruhapróba után, gyönyörűen csomagolva, futár kézbesítse az egyedi divatkreációkat. A direktrisz ezért a hosszú folyamatért felelt és a sikeres üzlet terhe is az ő vállát nyomta.

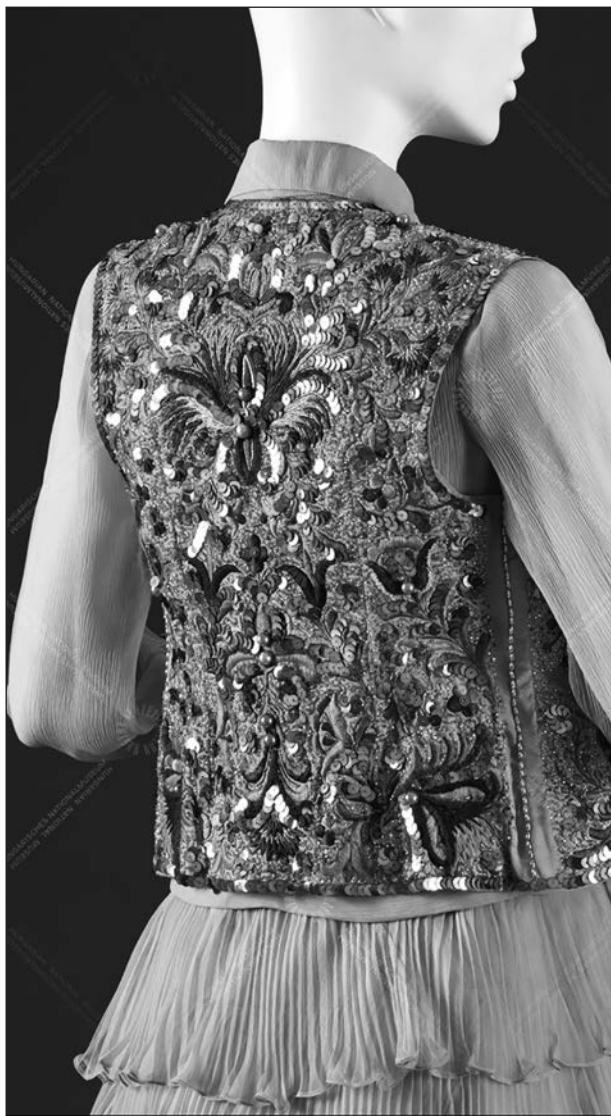
Klára 1934-ben nyitotta meg saját Deák téri üzletét, ami egy legenda születését hozta a magyar divatszakma számára. Rotschild Klára nagyon jól tudta, hogy Párizst, mint a divat fővárosát, nem lehet egy percnyire sem kihagyni a történetből. Sok más magyar kortársával egyetemben számos alkalommal utazott Franciaországba és kapott azokon az alkalmakon, amikor a párizsi divatházak a két világháború között hazai ügyfelek mellett a külföldről érkező divatszabóknak is szerveztek bemutatókat. „A pesti szalonosok európai és észak-amerikai társaikkal együtt elzarándokoltak a divat fővárosába, hogy ízlésük és ügyfelek elvárásai szerint válogassanak a nagy házak modelljeiből.”⁶ Ebből a válogatásból alakították ki saját kollekciójukat. Ez a lehetőség azonban nem volt olcsó multság, és csak nagyon kevesek kiváltsága. A vezető pesti divatszabók igyekeztek évente többször is Párizsba utazni, hogy az általuk kedvelt divatházak bemutatóira bejussanak és bevásároljanak. Ezekből a nagy presztízsű bemutatókból Rotschild Klára sem maradhatott ki. De ez csak egy dolog volt a sikeréhez vezető úton. Rotschild Klára zsenialitása hét pontban foglalható össze, ami a kiállítás egyik legfőbb mondanivalója. Sikerének receptje, ahogy a kutató, Simonovics Ildikó látta a divat nagyasszonyát:

1. Az édesanyja és édesapja szalonjában megszerzett biztos szakmai alapok, a divatban és az üzleti életben való jártasság és kivételes tehetség, ami azt jelentette, hogy 1930-as évek második felétől már a hazai divatélet első öt szalonjának egyikét vezette.

2. Rotschild Klárának óriási kapcsolatrendszere volt. Ez a széles körű ismertség és egy per hatalmas „tőkeinjekciót” jelentett egyedülálló vállalkozásának. Rotschild Klára hatalmas port kavaró és kiemelkedő médiafigyelmet élvező kártérítési pere a pesti élet botrányairól elhíresült, dúsgazdag aranyifja ellen 1930–1933 között zajlott. A „mániás elmezavarban” szenvedő Somogyi Pál Károly 1930. szeptember 18-án megverte és kidobta lakásából a fiatal direktriszt, aki apja szalonjának kinnlevőségét igyekezett behajtani. Klára az elszenvedett testi és lelki sérülések miatti szegényében gyógyszerrel megmérgezte magát. A sikertelen öngyilkossági kísérletet követően hetekig pszichiátriai gyógykezelésre szorult. Anyagi és erkölcsi sérelmei orvoslására nagy összegű kártérítési pert indított Somogyi ellen, amit meg is nyert. Ezzel a kellemetlen történettel kezdődött a magyar divatszakma kivételes tehetségének töretlen karrierje.

3. Klára remek érzékkel rátapintott arra a tényre, hogy jó sajtókapcsolatok nélkül az üzlet mit sem ér, így az első magyar divatkritikus, Guthy Böske támogatását szerezte meg divatstratégiájának népszerűsítésére. A *Színházi Élet* népszerű DIVÁT mellékletének szerkesztője a szalon megnyitásától lelkes rajongója volt a fiatal divatháznak. Guthy Böske kora meghatározó és közkedvelt divattudósítójaként kiemelkedő szerepet töltött be a divattörténelemben és érdekes, fantáziadús írásai nagy hatással voltak az adott kor társadalmi divatképének alakulására. Tehetségét az 1929–1933 között zajló szépségkirálynő-választások kapcsán is megmutatta, ő volt az 1929-es párizsi Miss Európa-választás hivatalos tudósítója is, aki Simon Böskét kísérte el a nagy megmértetésre, és ő adott a fiatal lánynak divattanácsot és készítette össze bőröndjét a nagy verseny előtt.

4. Rotschild Klára szenzációs, egyenletes teljesítményt nyújtott, a Horthy-korszakban is, de a vasfüggöny diktatúrájában is. Erre aligha voltak mások alkalmasak. „Rotschild Klárának egyedüli kiválasztottként nem kellett ügynöknek lennie, így is nagyon messzire ért a keze. Kapcsolati hálója az oda-vissza tett szívessegekre épült. Egy divatszalon olyan, mint egy gyóntatószék. Nyilván sok mindenről esett szó, miközben a hölgyek próbára várakoztak, vagy amikor a divatbemutatókon, illetve a partikon vettek részt. Rotschild Klárának nem kellett jelentenie, információt szolgál-

Rátónyi Hajni fellépő ruhája, 1969.
A színésznő tulajdona

tathattak a lehallgatókészülékek és a mindenhol jelen lévő, beépített ügynökök – fogalmaz a kurátor.

5. A divat nagyszonyra remekül tapintott rá a lényegre, hogy az új elit asszonyainak is kell a szép ruha, akik hajlandók egy zsidótól is vásárolni, még a legvészterhesebb időkben is. Kapcsolatai és jó érzéke lévén, Rotschild Klára a megfelelő embernek (vagy inkább hitvesének?), a megfelelő időben tudta felkínálni a párizsi divatházakhoz hasonló luxust. A nagy „szövetséges” ahogy akkor nevezték, leading lady: gróf Edelsheim-Gyulai Lipótné volt, de Ella Rothkugel von Rollershausen

megnyerése a szalon vezető kliensének ötszörös sikert hozott a szalon számára. Gyönyörű lányai az ország legjobb arisztokrata családjába házasodtak be. A fényűző esküvőkhöz természetesen a mama kedvenc szabónője szállította a ruhákat. A Wenckheim József gróf felesége rendezte jótékonyági gardenpartin Rotschild Klára kilenc prominens hölgyet öltöztetett, akik Törley Antalné pezsgősátrában árulták a pezsgőt. Gróf Apponyi Geraldine, ifj. Pucher Józsefné és Törley Antalné is köztük volt. 1937-ben III. Viktor Emmánuel olasz király látogatása igazi sikereket hozott, az arisztokrácia sikkes dámái Kláránál rendelték báli toalettjeiket. De a vendégkörben ott volt Párizs egyik lelegegészségesebb dámája, gróf Almásy Jacqueline, a híres francia ékszerész, Louis Joseph Cartier felesége is. Az egyiptomi király, Faruk édesanyja és lányai őszi gardróbjukat Rotschild Klárától rendelték.

6. A széles körű szakmai és magánéleti kapcsolati háló kiépítése egész életében tartott, ezek összefűzése és fenntartása pedig haláláig sikeres volt.
7. Bár Rotschild Klára áraiban is abszolút a luxust képviselte, a nagy nemzetközi divatcégek áraival képest olcsóbb volt. A versenytársakhoz képest alacsonyabb árat úgy tudta tartani, hogy a fejben megjegyzett eredeti francia modellek árát nem fizette meg.

Valószínűsíthető, hogy a szaporodó zsidótörvények hatására, Rotschild Klára 1938. december 27-én a Kispest Wekerle telepi református egyház kötelékében református hitre tért, de a vészkorszak borzalmait ő sem tudta megúszni. Teljesen abszurd, hogy 1940. április 27-én Horthy István és Edelsheim Gyulai Ilona esküvőjén a menyasszonyt maga Rotschild Klára öltöztette. A gyönyörű menyasszonyi toaletthez inspirációul Ily grófnő nagymamájának magyaros díszruhája szolgált.

Egy évvel később Eckhardt Tiborné, született Podmaniczky Ilona beadványt terjesztett fel a királyi törvényszékhez, miszerint Rotschild Klára vállalkozását a céghasználat jogával megszerezte. Férje, Eckhardt Tibor, a nyíltan szélsőséges nézeteket valló, szélsőjobboldali Ébredő Magyarok Egyesülete és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt vezetője, a Magyar Revíziós Liga alelnöke volt. A divattervező egy csapásra megint zsidó lett, és kapcsolati tőkéje segítségével kellett mentenie magát és a családját, valamint megbecsült zsidó munkatársait.

Rotschild Klára kapcsolatban volt az embermentő svéd diplomata, Raoul Wallenberg irodájával, ahonnan több munkatársa számára szerzett svéd menlevelet. A Schutzpass számára és zsidó munkatársai számára védelmet biztosított. Férjével 1944-ben a Benczúr utca 35. alatti csillagos házban próbálták túlélni. A történetben az az érdekes, hogy már korábban is laktak ebben a házban, és nagy valószínűséggel miatta lett a ház csillagos ház. A férje, Glückstahl Pál azonban tüdőgyulladásban meghalt.

Rotschild Klára a háború után, testvérével, Zsuzsival újranyitotta a Deák téri szalont. Rotschild Klára háború előtti világa akár véget is érhetett volna, de zseniális ereje a veszteségből előnyt kovácsolt, és a lehetőségek felmérésével, a konfekció és a balkáni export kínálta új lehetőségeket kihasználva, a szocialista tábor „influenzereinek” világában találta magát. 1947–1949 között a ma Kálvin téri Fenyves Áruházban megvalósította saját haute couture márkájának konfekcióvonalát. 1949-ben azonban Deák téri szalonját államosították. 1952–1954 között Rotschild Klárát az ÁTEX (Állami Textil Kereskedelmi Vállalat) szabónőként alkalmazta, és rábízták a Váci utca 20. szám alatt (a mai Hotel Mercure helyén) álló szalont. 1956-ban vezetésével megnyílt a reprezentatív Különlegességi Női Ruhaszalon a Váci utca 12.-ben.

A II. világháborúval eltűnt az a világ, amit Rotschild Klára igazán szeretett. Robert Capa 1948-ban a Deák téri szalonban lefotózta azt a divatbemutatót, ami összekötötte Rotschild Klára múltját és későbbi jövőjét. A képen látható manökenek öltözete már az úgynevezett diori New Look nőies, telt, hosszú szoknyás, karcsú derekú sziluettjét követte.⁷

A divat nagyszonyjának karrierje, nem szokványos módon, újabb fordulatot vett, és a szocialista tábor országimázs szempontjából első számú luxus termékévé nőtte ki magát. A legvidámabb barakk képmutatásába belefért, hogy Magyarországnak is legyen egy „Rotschildja”. Míg a Clara Szalon felirattal a homlokzaton még a semlegesség dominált, a ruhacímkeken már a hatvanas években a CR, Clara Rothschild márkanévét használták. Nemcsak ruhaszalonja volt, hanem ő lett az új rendszer divat- és szépségszakértője, üzleti stratégia és az 1960-as években a magyar filmek ruhatervezője. Keleti Márton *Esős vasárnap* című filmjében a női főszereplők (Béres Ilona, Halász Judit, Polonyi Gyöngyi és Tordai Teri) ruháit a Rotschild-szalomban készítették, 1966-ban pedig Rózsa János *Gyermekbetegségek* című filmjéhez egy teljes divatbemutató-jelenet ruháit adta a szalon. A *Szent Péter esernyője* című filmhez egy éjszaka alatt varrták meg a jelmezek egy részét.

Nappali ruha, 1970 körül.
Forrás: Magántulajdon

Meghívták a Szovjetunióba, hogy elegáns divatbemutatót tartson. 1964. szeptember 12-én pedig Jovanka Broz Kádár Jánosnéval a Rotschild-szalomba látogatott, ahol házi bemutatót rendeztek nekik. A hatvanas hetvenes években rendszeresen látogattak a szalonba az elnökefeleségek.

Rotschild Klárát a konszolidált Kádár-rendszer szimbólumaként is említhetnék, ahogy azt sok külföldi lap is tette, amikor az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján cikkek sorozatát írták Magyarországról. 1968-ban a táncdalversenyen a női fellépőinek ruháira a Rotschild-szalont kapott felkérést. A polgárpukkasztó Gábor Zsuzsa budapesti látogatása botrányba kavarta a ruhaszalont. A megren-

delt ruhákért Zsazsa nem akart fizetni, ezért a szalon direktisze nem adta át a több nap és éjszaka készített darabokat. Ebben az évben vezették be az új gazdasági mechanizmust. Egy évvel később megnyílt a Clara névre átkeresztelt szalon butikja, és 1971-ben Rotschild Klára állami kitüntetését kapott: Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke a Munka Érdemrend arany fokozatát adományozta neki.

Rotschild Klára 1976-ban öngyilkos lett. Halálát számos kérdés övezi. A kutatások azt a feltevést találják bizonyítottnak, amelyet a János Kórház szájsebészetének adatai bizonyítanak. 1974-ben fogimplantátumot ültettek be a felső fogsorába, ami nem váltotta be Klára reményeit. Állandó fájdalmak gyötörték, félt, hogy az implantátum elrökösödik, kellemetlen szájszaga is zavarta. A János Kórházban kezelték gyulladással, amit a fogimplantátum sikertelen beültetése okozott. 1976. november 13-án, egy éjszakai sikertelen kísérlet után hajnalban végül kiugrott konyhájának ablakából a ház belső udvarára.

Rotschild Klára munkássága az elegáns, a minőségi és a luxus fogalmaival párosítható. Gyermeke nem született. A ruhák, a szalon és a munka jelentették számára az életet. Nem beszélt se németül, se franciául, se angolul, és művelt sem volt igazán. „Divatul” viszont anyanyelvi szinten társalgott.⁸

„Nem volt komoly vagyona, életvitele mégis a leűnt idők társasági elitjének életmódjához hasonlított. Szakított a két világháború közötti szabóiparos tudattal, tervezőként tekintett magára, és ezzel a francia pályatársak mintáját követte. Művészek és befolyásos emberek társaságát kereste. Az »önmenedzsmen« részeként a divat királynőjeként nevezte magát. Dunára néző panorámás lakásának teraszán, a budai várral a háttérben pózolt, miközben kosztümjének hajtókáján a Munka Érdemrend arany fokozata csillogott. Nemcsak a divatban, hanem a sportban, a vendéglátásban, a művészetben, mindenhol kellett a Kádár-rendszernek egy a régi világból átmentett kiválasztott, akinek támogatásán és sikerein keresztül demonstrálni lehet az új rezsim »aki nincs ellenünk, az velünk van« elvének barátságos arcát” – ahogy a kurátor fogalmaz.

Rotschild Klára zsenialitása abban is rejlett, hogy mindvégig privilegizált helyzetben volt, vetélytársa nemigen akadt. Szalonja továbbítte a vezető pesti szabók két világháború közötti működési rendjét, s egyfajta időtlen szigetté vált a pesti és a nemzetközi divatélet forgatagában. A kézműves munkára épülő, magas minőségű, egyedi ügyfélkört kiszolgáló, a világban már idejétmúlt üzleti modell mindvégig a védjegye maradt.

Rotschild Klára munkastílusáról legendák keringenek Budapesten főleg azok körében, akik a szalon mindennapjaiban oroszlánrészt vállaltak, legyenek varrónők, direktiszek vagy manökenek. Bár városi legenda, hogy minden varrónő Rotschild Klára szalonjában varrt, bejutni varrónőnek a szalonba sokak vágyálma volt. Sokan megfordultak a szalonban, de Rotschild Klára csak igazán minőségi munkaerőre épített. Aki nem szabott-varrt a legmagasabb színvonalon, gyorsan az utcán találta magát. A szegényebb zsidó családoknak presztízs volt a szalonban munkát vállalni, ám nem a származás, hanem a minőségi munka volt döntő Klára számára. Azt is tudta, hogy csillogó élete, sikerei, „divatbirodalma” nem létezne a fantasztikus szakemberek nélkül, akik a műhelyeiben dolgoztak. Kapcsolati hálójának nemcsak rangos vevők, párizsi divatcézárók voltak tagjai, hanem egyszerű emberek, a fűtőtől, a kertészen, a kézilányon és a takarítónőn át a szabázmesterekig és a hímzőnőkig. „A műhelyekben dolgozók egy nagy családot alkottak, amelyben érvényesült a hierarchia, de a kitartó, lelkes munka, a tehetség minden esetben meghozta gyümölcsét. Klári néni, ahogy ők hívták, felkarolta, kitanított, támogatta őket, sokszor még az önállóodásukat is ő segítette. Észben tartotta az ünnepeket, születésnapokat, keresztelőt, karácsonyt, esküvőt, és mindig tudta, mivel kedveskedjen dolgozóinak. Nagyon értett a figyelmességekhez, Givenchy lengyel bundát kapott, a francia partnereknek beiglit vitt, amit, ha nem is ő sütött, de a lányok közül mindig akadt valaki, akinek a receptje messze földön híressé lett. Bécsi szalonos barátja, Havas Laci libamájhoz jutott, a munkatársai pedig egy-egy esküvő alkalmával – mekkora szó volt az! – az anyagot és a modellt is Párizsból kapták” – olvasható a kiállítás szövegeiben.

A Különlegességi Női Ruhaszalon, majd a Clara Szalon életének csúcspontja az évente kétszer Paul Poiret nyomdokain megrendezett divatbemutató volt. Helyszínül a Gundel Étterem, majd 1970-től a Hotel Duna Intercontinental, a Gerbeaud Cukrászda, a Fészek Klub, a Gellért és a Royal Szálló szolgált. A divatbemutatókon a kor legszebb manökenjei, akiket a divat nagyszonya maga választott be „családjába”, emelték a szalon színvonalát. Ilyen volt Pataki Ági is, a híres Fabulon lány, aki idegenvezetőként spanyol csoportot vitt a Clara szalonba, de már manökenként távozott. Ahogy azt oral history történetében elmesélte, Klára azonnal „lecsapott” rá, rögtön felismerte kivételes tehetségét és adottságát a manöken pályára.

A Rotschild Klára – A vörös divatdiktátor című kötet a kiállítással egy időben jelent meg. Amit a kiállí-

tásban vizuálisan láthatunk, azt a könyv megpróbálja kiegészíteni, még több izgalmas történettel megfűszerezni, de törzsanyaga, gondolati feltevései megegyeznek a kiállításban megfogalmazott gondolatokkal. Igazi kihívás volt a kötet írójának, Simonovics Ildikó divattörténésznek a dolga, hiszen a fals Rotschild-legendák tömkelegében kellett rendet tennie úgy, hogy a nagy magyar múzeumok, levéltárak egyáltalán nem foglalkoztak azzal, hogy ezt a páratlan divatanyagot összegyűjtsék, és roskadásig megtöltsék vele az archívumok raktárpoltcait. Nem úgy, mint például a Dior- vagy a Chanel-ház esetében, ahol a francia múzeumok csodákat rejtenek a két divatlegenda életének minden apró mozzanatáról. A múlt, a közelmúlt és jelen Rotschild Klára esetében nem volt igazán érték, és ennek a könyvnek kellett megjelenie ahhoz, hogy felhívja a figyelmet egy kivételes tehetség életútjára, hogy megmutassa azt a stratégiai gondolkodást, amit mindannyian megtanulhatnánk Rotschild Klárától. A vörös divatdiktátor, ahogy a könyv címe jelzi, a keleti blokk nagyasszonya volt, és kreációi, valamint a Clara Szalon olyan hungarikumnak számított, mint a makói hagyma, vagy a mezőkövesdi hímzés, amit szintén zsidók tettek híressé és igazi magyar jellegzetes árucikké.

Rotschild Klárát a keleti blokk Coco Chaneljeként emlegették a korabeli híradások. A neve révén ismert lett Budapest a nagyvilágban, és neve évtizedeken át egyet jelentett az eleganciával és a luxussal. Bár a szocialista országok mindegyikének megvolt a saját, csak a kiváltságos politikusfeleségeknek varró helyi divattanácsadója, Rotschild Klára magasan kitűnt a többiek közül. Ezek a divattervezők névtelenek maradtak, alig lehet tudni bármit róluk.

A téma izgalmas volt, de az előzmények és a feldolgozható adatok hiánya kezdetben nem túl jóval kecsgették a kutatót. A szerzőnek nem volt más választása, minthogy Facebook felhívásokban, újságcikkekben fordult azokhoz a nőkhöz, akik korabeli emlékeket ápolnak a divatkirálynőről, és varrónőként, direktiszként vagy manőkenként jól ismerték Klárát. Olyanok jelentkezését is várta, akik tárgyi emlékeket, modellalbumokat, fotókat és igazi Rotschild ruhákat őriztek lakásuk rejtett zugában.

A felhívások meghozták a várt eredményt, hiszen rengetegen jelentkeztek és osztották meg emlékeiket, sokan közülük kamerák előtt. Simonovics Ildikó sokéves kutatása eredményeként mutatja be az elképesztő történetekkel övezett életút állomásait. Igazi nőtörténetet alkotott, és mindarra rácsáfol, amit manapság a genderkutatások kritikusai tűzzel-vassal megkérdőjeleznek.

A kötetben több mint hatvan életinterjúban rokonok, munkatársak, barátnők és állandó vevők vallanak arról, milyen volt valójában a divat nagyasszonya, a legendákon túl. A korabeli újságok Rotschild Kláráról szóló cikkeinek segítségével kiegészítve, lassan kezdett összeállni egy kivételes zsidó családtörténet, amelynek főszereplője Rotschild Klára lett. A könyv megírását az is nehezítette, hogy Rotschild Klára igazi marketingesként nem mindig igaz, de annál izgalmasabb legendákat gyártott magáról. Ezért a könyv legnagyobb kihívása az igaz történetek megtalálása volt, és az, hogy hiteles legyen ennek a kivételes nőnek az élettörténete.

Még valaki segítette ezt a páratlan kutatást, nem más, mint Guthy Böske, aki 1928–1938 között vezette a *Színházi Élet* divatrovatát. Rendszeresen beszámolt a párizsi és pesti divatbemutatókról, a divatszakra meghatározó szereplőiről, nagyon részletesen, színesen és hitelesen. Beszámoló szereplője volt a Rotschild Klára-jelenség is. Guthy nem sejtette, hogy pontos divattudósításai sok évvel később milyen nagy szolgálatot tesznek majd: hozzájárulnak egy társadalom- és divattörténeti könyv megírásához.

A szerző a könyvben megpróbál rendet tenni, és a pesti haute couture egyedüli képviselőjének emléket állítani. A könyv az előzményekre is rávilágít, és megidézi, hogy lett Budapestről egy időre „egy kis Párizs”, a Rotschild család révén. A párizsi haute couture rendszer, a divatirányítás és terjesztés új formája Charles Frédéric Worth nevéhez fűződik, aki 1868-ban létrehozta a Chambre Syndicale de la Haute Couture Parisienne⁹ nevű érdekképviseletet. Azok az európai és tengeren túli divatszabók, akik megtehették egy évben többször is, hogy elzarándokoljanak a párizsi divatházak divatbemutatóira, első kézből ismerték meg a legújabb divatrendeket. Rotschild Klára azon kevesek között volt, aki magyarként naprakészen közvetítette a párizsi divatot Budapestre. De a ruhák nagyon drágák voltak, igazi luxustermékek, és csak nagyon kevesek kiváltsága lett a Rotschild Szalonba ellátogatni és ott ruhát varratni. Így volt ez a II. világháború előtt, de után is.

A könyv egyik legmegrázóbb fejezete a vészkorszak időszaka, amelynek feltárása igazi „nyomozómunka” volt, amelybe a szerző kérésére jómagam is bekapcsolódtam. A Rotschild család holokauszt-történetét rendkívül kevés dokumentum örökíti meg, és egy véletlen folytán, a Centropa Alapítvány által készült egyik életinterjújában, ahol a család szörmekerekedő volt és Rotschild Klárának is dolgozott, kaptuk meg a választ.¹⁰ Korábban már em-

lítottam, hogy az interjúalany szerint Rotschild Klára jó kapcsolatokat ápolt Raoul Wallenberggel, és Schutzpasst szerzett nemcsak magának, hanem a szalonban varró zsidó alkalmazottaknak is. A washingtoni Holocaust Museum dokumentumai alapján, hosszas kutakodás után megtaláltuk a Benczúr u. 35. alatti csillagos ház lakóinak listáját, benne Rotschild Klára és férje, Glückstahl Pál nevével. Rotschild Klára a holokauszt alatt ugyanúgy és olyan vehemenciával küzdött a család és a munkatársak életéért, mint a szalonban egy-egy minőségi ruha megvarrásáért. A neve és munkája révén szerzett kapcsolati tőke a túlélést jelentette számára. Férje 1944-ben meghalt tüdőbajban, ő volt felesége egyetlen vesztesége, a legnagyobb is egyben.

Rotschild Klára a vasfüggöny létrejötte utáni korszaka a visszaemlékezések megidézésével folytatódik a könyvben. A sok illusztris vevőkör közül most csak egyet, Psota Irénhez fűződő kapcsolatát emelem ki. Ő volt az egyik legjobb vevője, sokat is rendelt és igen szórakoztató jelenség volt, ahogy emlékeznek még rá azok a nők, akik megvarrták a ruhákat a nagy művésznő számára.

A könyvben Klára sajátos kommunikációjáról is olvashatunk, amit számos, a szalonban dolgozó egykori varró és szabónő is igazolt. Furcsa, de ha kedves akart lenni valamelyik munkatársával, akkor lekurvázta. „Azt mondta: mi van te kurva? vagy jól van te kurva... de mindezt kedvesen, aranyosan, ez volt nála a kedveskedés... Anya vagy anyám – ezt is használta ránk. Úgy gondoltuk, hogy akkor, amikor nem jut eszébe a nevünk.”¹¹

A nagyon sok visszaemlékezés mellett, ahol valóban megidézük Rotschild Klára igazi énjét, valami nagyon feltűnő is kiolvasható a sorok közül. Igazi családja nem lévén, a szalonjában próbált meg igazi családot teremteni. Mivel csak a nagyon magas minőségben varró varrónőket tűrte meg a műhelyben, nagyon nagy volt a fluktuáció a varrodában. Sok vidéki és budapesti zsidó család küldte Klarához a lányát, hogy nála tanuljon meg jól varrni. Aki bejutott hozzá, az jó ajánlólevél volt a későbbi munkákhoz is.

Aki azonban meg tudta ugrani azt az elvárt színvonalat, hogy állandó munkatárs legyen a szalonban (viszonylag kevés volt ilyen), igazi megbecsülésnek örvendhetett. Ha zsidó alkalmazottja volt, elengedte a sabati gyertyagyújtásra, megünnepel-

hették a zsidó ünnepeket, de ugyanúgy, a keresztény munkatársaknak ajándékot vett karácsonykor. Sőt, ha úgy adódott, ő tartotta keresztvíz alá alkalmazottjának, kedvenc tervezőszabásának gyereket, és nem rezzent meg egy pillanatra sem, amikor a pap megkérdezte, hogy milyen vallású.

Klára nagy kutyarajongó volt. Leghíresebb kutyáját, egy hófehér uszkárt, aki Vogí névre hallgatott, Josip Broz Tito feleségétől kapta. Nagyon megviselte ugyanis egykori direktorja szerint, hogy fekete színű törpe canish kutyája, akit Ciginek, alias Cigánynak hívtak, elpusztult. Cigi szőrszárait, amikor őszülni kezdtek, szempillafestéssel kellett festegetni, és drágább felvágottakat ehetett, mint amilyenekre egy-egy munkatársának a fizetéséből tellett. A legenda szerint egyszer a Malév stewardessei, akiket Klára csak Maléves lányoknak hívtak, Párizsból hoztak neki egy Cigihez hasonló kutyát, tiszteletük jeléül.

A könyvben feltüntetett fotók is nagyon beszédesek, és segítik az olvasót a divatkirálynő (ezt a címet saját maga adta magának) életútjának megértésében. Kádár Jánosné 1973-ban készült fotója, ahol a szalon által varrt fehér színű tisztaselyem kosztümjében és blúzban látható férje oldalán. A Titóné számára rendezett bundabemutató 1964-ből, ahol Kádár Jánosné is tiszteletét tette. A Gundel Étterem divatbemutatóiról készült képek 1966-ból, Mary Zsuzsi az 1968-as Táncdalfesztiválon, Rotschild miniruhában, vagy egy 1974-ben készült kép, ahol Rotschild Klára híres saját tervezésű ékszerkardigánját mutatja meg egy osztrák tévéfelvételen. A legutolsó kép egy fűzőpróbát ábrázol Rotschild Klára otthonában, feltehetően egy, a lakása teraszán rendezett divatbemutató előtt. Manökenjei egyébként mindig fűzőben voltak, rendületlenül hitte, hogy a manökenek testén bemutatott ruhák így a legtokéletesebbek.

Akit fölkarolt, azt élete végéig megbecsülte. A szalon fűtőjének és a lakásának teraszán lévő virágok és növények gondozójának, Dorogi Jánosnak például úgy kedveskedett, hogy lánya esküvői ruhájához Párizsból hozatott francia csipkeanyagot, amit azután a műhely francia¹² termében varrtak meg. A fűtő gondozta férje sírját is. Glückstahl Pál (1897–1944) és felesége, Rotschild Klára (1903–1976) divattervező sírja Budapesten, a Kerepesi temetőben található.

„Csillag a házon, csillag a kabáton”

A sárga csillag magyarországi vészkorokban

2020. február 27. – április 3.

2B Galéria

Kurátor: Jalsovszky Katalin

„Április 4. kedd

Végtelen letörtek vagyunk. Este komoly hányingerrel küszködve varrom fel a csillagot.

Április 5. szerda

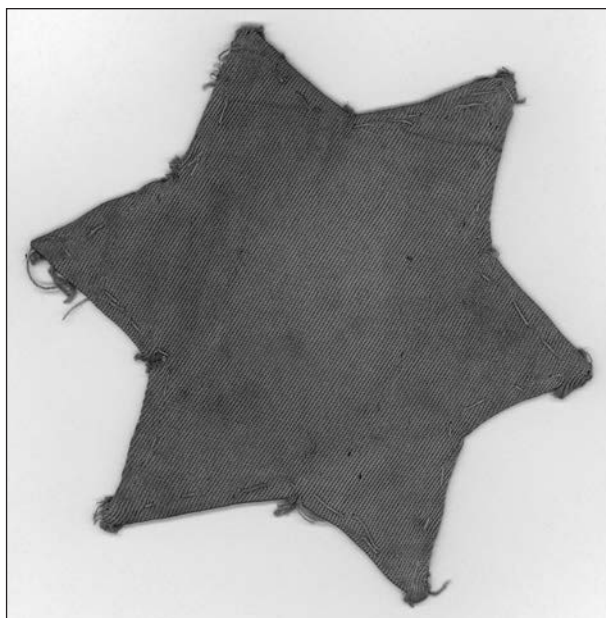
Reggel nagyon keserves arra ébredni, hogy mégis beköszöntött ez a nap is, »nem jött semmi közbe«. Nem halasztották el a dátumot. Itt vagyunk visszavonhatatlanul” – írja Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában.

A dátumot valóban nem halasztották el. 1944. április 5-én lépett hatályba az 1240/1944. ME sz. rendelet, amely szerint „minden 6. életévét betöltő zsidó személy – nemre való tekintet nélkül – köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan, 10×10 cm átmérőjű, szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból készült, kanárisárga színű hatágú csillagot viselni”.

Volt, akinek rémesen fájt, de emelt fővel hordta, volt, aki szinte belehalt. Szép Ernő életében megjelent utolsó nagyobb szabású prózai munkájában, az *Emberzagban* fogalmazta meg, mit érzett akkor, amikor a rendelet kötelező érvényűvé vált. „Azt hittem áprilisba, mikor felvarrták a csillagot, azt hittem, beléhalok a megjegyzett állattá, tárggyá való degradálásba. Nem, nem fogják rajtam a csillagot látni.”

A 2B Galéria *Csillag a házon, csillag a kabáton* című kiállítása a holokauszt borzalmas időszakának ezt az egy, kiemelt momentumát mutatja be, fotók, korabeli újságcikkek és visszaemlékezések alapján. Érdekes és izgalmas vállalkozás ez a kurátor, Jalsovszky Katalin részéről, aki egy sajátos nézőpont köré gyűjtötte és alkotta meg a maga „holokauszt” kiállítását. A sárga csillag bevezetése ugyanis olyan elementáris hatású volt, hogy ebből az egy történelmi mozzanatból is megérthető a megérthetetlen tragédia.

A kiállítás nyitófala egy 8. kerületi Vay Ádám utca 8. sz. alatti pékség előtt álló, „mosolygós”, csillagot viselő zsidókat ábrázol 1944 őszén.¹⁵ A kép kinagyítva nemcsak igen hatásos, hanem megrázó

Eredeti sárga csillag.

Forrás: Centropa Alapítvány

is. Minden benne van, amit a kiállítás célul tűzött ki: megemlékezni a zsidónak minősített magyar állampolgárok megkülönböztető jelzéssel való ellátásáról, amely meghatározó lépést jelentett a deportálásukhoz vezető úton. Nem tudni, mi lett a képen láthatók sorsa, de ahogy továbbhaladunk a kiállításban, sejthetjük, hogy a sárga csillag a válogatott borzalmak széles tárháza valamelyikébe vitte őket.

A nációk által a zsidók megjelölésére alkalmazott hatágú csillag az ősi kultúrák egyik legrégebbi motívuma. A zsidó, a keresztény és az arab világ múltjában mágikus jelként vagy díszítőelemként egyaránt megtalálható a hexagram, a két egymásba hatoló egyenlő oldalú háromszög alkotta csillag. A Dávid-pajzsnak vagy Dávid-csillagnak is nevezett motívum a 19. század második felétől kötődik szorosabban a zsidósághoz, ekkor terjedt el széles körben a zsinagógák ornamentikájában, majd a

Asszonyok sárga csillaggal egy Károly körúti bérházban.
Forrás: Centropa Alapítvány

zsidó szertartási és használati tárgyakon. Igazán zsidó jelképpé akkor vált, amikor 1897-ben az első Cionista Világkongresszus a szimbólumává tette.

A zsidóknak a középkori kereszténység antijudaista hagyományaihoz visszanyúló megjelölése a II. világháború idején az egyik leghatékonyabb fegyver volt a náci Németország és szövetségeseinek kezében. A külső megjelölés megalázta, kiszolgáltatottá, az antiszemita atrocitások könnyű prédájává tette az érintetteket és megfosztotta őket a védekezés csaknem minden lehetőségétől. Megkönnyítette az élet valamennyi területére kiterjedő antiszemita intézkedések végrehajtását, s nagy lépés volt a náci által kitűzött cél, a „végső megoldás”, a zsidók társadalomból való kiszakítása, egybegyűjtése, deportálása és végül meggyilkolása felé.

Németországban az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvétellel megkezdődött a zsidónak minősített állampolgárok módszeres üldözése. A zsidók elleni gyűlölet felkeltését célzó náci propaganda jelképrendszerében főszerepet kapott a hatágú Dávid-

csillag.¹⁴ Igen beszédes a kiállításban az a fénykép is, amely a „zsidócsillagról” egy kirakatúvegen a zsidó üzletek, orvosok és ügyvédek ellen az SA és a Hitlerjugend részvételével végrehajtott bojkott napján készült, Frankfurt am Mainban, 1933. április 1-jén.¹⁵

A megszállt európai országok közül Dánia, a szövetségeseik sorában pedig Olaszország és 1944 áprilisáig Magyarország nem vezette be zsidó állampolgárainak külső megjelölését. Innentől azonban a magyar zsidók számára elkezdődött a pokol. „Aztán egyszer csak »bejött a csillag«, és a mamám nekiállt a varrógépen csillagokat gyártani. Majd mindjárt jön a nyár, és akkor a szép kis batiszt ruháskámra szép selyemcsillagot varrt. A kabátokra vastagabb anyagból. Szépen varrta meg, mert csúnyán az ember nem varr. Dezső bácsi az unokájával, aki hároméves volt, többször értem jött, és elvitt sétálni a Margit-szigetre. Ilyenkor a csillagot levettem. Tudtam viselkedni csillag nélkül, hiszen Dezső bácsi nem volt zsidó. Nem akartam őket bajba hozni.”¹⁶ A visszaemlékező itt még nem sej-

tette, hogy a szép selyemcsillag pillanatok alatt csúnya, gyűrött és piszkos csillaggá változik, hiszen aki ezt a jelet viselte, a „válogatott” helyszínek valamelyikén volt kénytelen életének talán legsötétebb napjait eltölteni.

1944. március 19., Magyarország német megszállása után Sztójay Döme miniszterelnök kollaboráns kormánya viharos gyorsasággal hozta meg azokat a németek által követelt és a magyar jobboldal berkeiben már régóta tervezett rendelkezéseket, amelyek a zsidóság társadalomból való kizárásához, tulajdonától történő megfosztásához, megbélyegzéséhez, gettóba zárásához, deportálásához vezettek. E rendeletek ellenjegyzéséről Horthy Miklós kormányzó lemondott, s ezzel szabad utat nyitott a magyarországi zsidóságnak az országból való elszállítása és meggyilkolása előtt.

1944 tavaszán sok ezer fogollyal teltek meg a régi és az újonnan felállított internálótáborok. Idekerültek a sárga csillagot viselő zsidó internáltak, prominens zsidó személyiségek: bankárok, gyárosok, földbirtokosok, orvosok, ügyvédek, újságírók. Ezrével internálták azokat is, akiket a csillagrendelet betartását rendszeresen ellenőrző rendőri-csendőri razziákon a csillag nem vagy szabálytalan viselésén érték. Az internálótáborokból az út többnyire Auschwitzba vezetett.¹⁷

A sárga csillagot viselő zsidó internáltak a kistarcsai internálótáborban több képen is láthatók. A felvételeket 1944 májusában készítették.¹⁸ Egy másik képen foglyok láthatók a csepeli Mauthner maggyárban létesített internálótáborban, köztük jobbról Brüll Alfréd sportmecénás, az MTK elnöke, mellette Radó Sándor népszerű komikus színész.¹⁹

„Kistarcsára vittek internáló táborba, ahol a politikai foglyokkal voltam együtt, oda vitték a zsidókat és a magyarországi kommunistákat. Eléggé szigorú rendszer volt a táborban, de szolidaritás volt a foglyok között, a kommunisták értették egymást, összetartottak. Nem tudnám megmondani, hogy egy hétig, kettőig, háromig vagy egy jó hónapig voltunk ott. Nem engedtek ki a szabadba, állandóan börtönbe voltunk zárva. Teltek a napok, dobtak be nekünk valami moslékot, hogy éppen együnk. Nagy probléma volt, ha vizelni kellett menni, nem lehetett csak úgy kimenni, összegyűjtöttek, és egy külön menetbe őrséggel kellett menni a végére. Jó pár hétre rá összehozták megint a 110/63-as szakaszt, a törökbálinti maradékot, és gyalogmenetbe tették minket, és kivitték minket a magyar határig. Éjszakára mindig betereltek minket egy téglagyárba. Vagy három-négy napot mentünk a határig, átvittek osztrák földre, a határ után a vonat már megjött, és betettek minket a vonatba.”²⁰

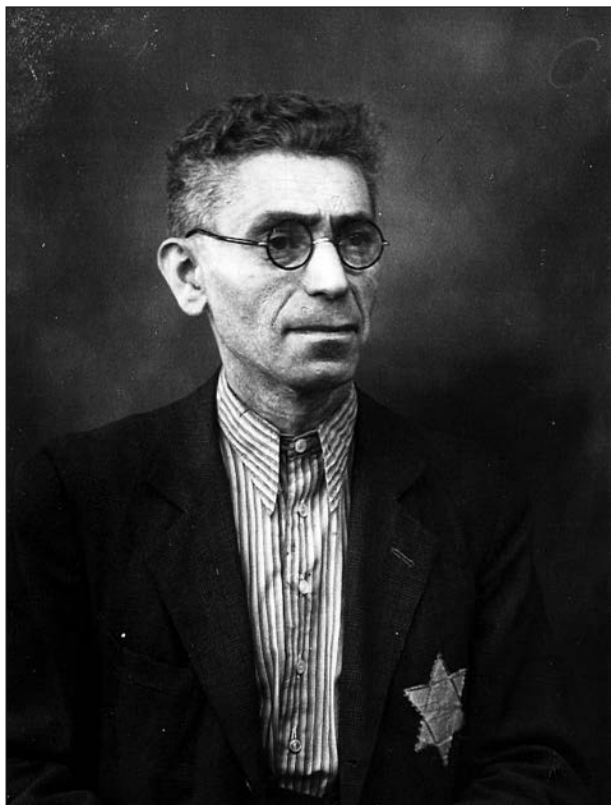

Falragasz a budapesti zsidók ingóságainak leltárba vételéről.

Forrás: MNM Történeti Fényképtára

Magyarország sárga csillagot viselő zsidó lakosait 6 éven aluli gyermekeikkel együtt – a budapestieket kivéve – 1944. április közepétől május végéig, alig néhány hét alatt a hatóságok kijelölt, többségében zárt kényszerlakhelyekre költöztették. A létrehozott közel 200 gettóban és gyűjtőtáborban mintegy 450 ezer embert zsúfoltak össze, ahol a mindennapos csendőri és rendőri kegyetlenkedés, az élelem- és vízhiány, az elégtelen higiénés körülmények miatt embertelen körülmények uralkodtak.

„A háború alatt az anyukámmal a gettóban voltunk. Azóta se mentem el az Akácfa utcába abba a házba, ahol a gettó volt, se abba, ahonnan elvittek minket, a Király utcából. Mikor megyek, ott a sarkon megállok, ez az a ház – bemenni az udvarba, ahol álltunk ott, ahol szétválasztottak; ordítottak a nyilasok, hogy öt percet adnak, s hallottuk fönt a lövöldözést, mert biztos volt, aki elbújt, és azt ott helyben lelőtték. Nem tudok oda elmenni. Főleg a rabság, bezártság miatt küzdöttem az első időkben, a gettó előtt, a Gobbi Hildának a papája, a Gobbi

Férfi sárga csillaggal, 1944.
Forrás: Centropa Alapítvány

bácsi volt a parancsnok abban a házban, ahová minket vittek. Nagyon szerettek engem, és akkor mindig mondtam neki, hogy én már annyira utálok ezt a kijárási tilalmat. Engem kinevezett futárnak, kaptam egy karszalagot és volt rajta egy zöld kereszt, és akkor a csillagot levehettem. Mindig küldött engem valamivel, ami azt jelentette, hogy akkor is, mikor a zsidók nem mehettek ki, én mászkáltam. Gobbi bácsi azt mondta, ha bombázás van, álljak be egy kapu alá. Nem volt könnyű, mert zárva tartották a kapukat. Amikor apukám munkaszolgálatos volt, és mindig próbáltunk neki csokit vagy valami más finomságot venni, de amikor kijárási volt, akkor egy pillanat alatt elfogyott, mire odaértem, már nem tudtam neki venni semmit. És akkor egyszer amikor csak én mehettam ki, gondoltam, hogy most van az a pillanat, mikor bemegyek és mondom, kérek tíz deka csokit. Rám nézett az eladó, és azt mondta: »Kislány, nem vagy te zsidó?« És én, mint a nyúl, pénzt, mindent otthagytam, az életemért futottam. Nem tudtam, hogy most nem hívja-e egy pillanat múlva a nyilasokat vagy...? Az apai nagymamám [Paula nagymama] is a gettóban volt, de máshol, és ő ott meg is halt. Mikor odamen-

tünk, ahol volt, mondták, hogy meghalt. Apukám nagyon ragaszkodott az édesanyjához, és a fejébe vette, hogy megkeressük. És elmentünk abba az üzlethelyiségbe, mert már megtelt a zsidó fürdő udvara, s ebbe az üzlethelyiségbe rakták a holtakat; mint a fahasábok föl voltak ott szépen stócolva. Nagyon-nagyon hideg tél volt, és majdnem hogy meztelenre le voltak vetkőztetve – hát a ruha aranyat ért. Elkezdtek lerakni a halottakat, hogy megkeressük a nagymamát. De így, hogy ő megfogta a vállát, én a lábát, és így meg voltak fagyva, mint a fahasábok. Bennem nem volt borzalom, mert olyan kemények voltak és olyan merevek, mintha deszkákat rakott volna az ember. És hosszú ideig rakosgattuk, s aztán föladtuk. Nem találtuk meg, persze nem is lett eltemetve.²¹

A gettó életről alig készültek fényképek. A kiállításban is csak a különböző városok gettóinak bejáratáig jutunk, elvétve kicsit beljebb is. Ilyen például a munkácsi gettó Zsidó (ma Wallenberg) utcai bejárata, a neológ zsinagóga mellett,²² vagy egy nagypapa és unokái az ungvári gettóban 1944. májusában.²³ Az egyik legizgalmasabb kép Marosfalvi Lajos makói rendőrt ábrázolja, aki őrzi a szolnoki gettó bejáratát, 1944. május 15-én.²⁴ Hetykén, magát kihúzza büszkén engedi, hogy fénykép készüljön róla.

A tömeges deportálások elsőként Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből indultak meg 1944. május közepén. A magyar közigazgatás, a rendőrség, a csendőrség és a MÁV alaposan kidolgozott logisztikai terv szerint, a német megszállókat is meglepő gyorsasággal és hatékonysággal működött. Az egyenként 70-80 fővel telezsúfolt, lezárt teher- és marhavagonokból álló 147 vonatszerelvényvel 57 nap alatt mintegy 440 ezer embert szállítottak el, túlnyomó többségüket az auschwitz-birkenauai haláltáborba. Július elejére kiürültek a gettók és a gyűjtőtáborok: a vidéki városok és falvak zsidó lakossága a munkaszolgálatot teljesítők kivételével eltűnt az országból.²⁵

„Harmadik nap este érkeztünk meg Auschwitzba. Az érkezés is borzalmas volt. Befutott a vonat, millió reflektorfény, mindenkit leszállítottak a vagonból, a csomagokat ott kellett hagyni, majd különállították a férfiakat és a nőket. Akkor láttam apámat meg Laci bátyámat utoljára. Megcsókoltuk egymást, és Klári mondta Lacinak, hogy »vigyázz apukára!«. »Ti meg vigyázzatok az anyura!«, mondta Laci. Ők elmentek, aput rögtön elvitték a krematóriumba, Lacit meg elvitték a lágerekbe. Mi pedig álltunk kettesével, én anyuval álltam, előttem Klárika egy nénivel. Így kellett előremennünk, és szólt a katonazene, és mindenütt reflektorok. Oda-

értünk egy német katonatiszt elé, fehér kesztyű, sapka, akkor még nem tudtuk, hogy ő Mengele. Egy bot volt a kezében, s mikor elé értünk anyámmal, közénk tette a gumibotot, és anyát balra, engem meg jobbra lökött. Én nem akartam anyámat elengedni, vele akartam menni. Úgy meglökött még egyszer a bottal, hogy majdnem elestem. Meghallottam a nővérem hangját, »Évike, hol vagy?«, s mentem a hang után. Anyukám pedig elment balra, és rögtön elvitték a krematóriumba. Én csak azért maradhattam meg, mert egy télikabát volt rajtam, egy vastag kabát, és úgy néztem ki, mintha erősebb lennék. Betereltek minket egy fürdő előcsarnokába. Le kellett vetkőzni, leborotváltak mindenütt, be kellett menni egy zuhanyozóba. Lezuhanyoztunk, aztán kaptunk egy rongyot, egy ruhát és egy cipőt. Akkor elvittek a cigánylágerbe. Annyi hely volt egy-egy ilyen helyiségben, hogy csak ülni tudunk. Engem az első »élmény« annyira visszadobott, hogy hetekig egy szót se szóltam. A nővérem azt hitte, hogy megkukultam – szó szerint. Itt borzasztó volt, alig adtak enni, s amit adtak, azt nem tudtam megenni. Víz nem volt, lajtos kocsi hozta a vizet egy nap egyszer. Mint az örültek, mentünk, a felét kilocsoltuk, amit meg tudtunk menteni, abban először tíz ember megmosta a kezét meg az arcát, aztán megmosta lejjebb magát. A nők természetesen, működésüknél fogva, menstruáltak, bűz volt, tisztálkodni nem tudtunk. Ez később megszűnt, mert olyan gyógyszereket kaptunk, nem tudom, mi volt az, hogy egy évig nem működtek a hormonok.”²⁶

A kiállításban nemcsak az *Auschwitz Album* idevonatkozó ismertebb képei jelennek meg, hanem ritkábban látottak is, például a kőszegi zsidók gyalogmenete 1944. június 18-án a vasútállomás felé, ahonnan a szombathelyi gyűjtőtáborba szállították őket. A gyűjtőtábor lakóit július elején deportálták Auschwitzba.²⁷

A főváros mintegy 200 ezer, csillagot viselő zsidó lakóját 1944. június hó végén nem gettóba, hanem városszerte kijelölt, mintegy 1900 lakóházba költöztették össze. A házak kapujára 51 × 36 cm-es fekete alapon, 30 cm átmérőjű kanárisárga csillagot kellett kifüggeszteni. A zsúfolt csillagos házak – ahol egy lakásban gyakran öt-hat család is szorongott – lényegében gettóként funkcionáltak. Lakói látogatót nem fogadhattak, s a házat a napnak csak igen szűkre szabott időszakában hagyhatták el, kizárólag gyógykezelés, tisztálkodás és bevásárlás céljából.

„Májusban csillagos házba kellett menni. Kezdetben voltak enyhítő feltételek. Például hogy orvosnak, ügyvédnek nagyobb légtér jár. Egyszer csak eljött hozzánk apám egyik kollégája, aki két

arany Signum Laudist²⁸ kapott az első világháborúban, és ettől kivételezett volt, hogy cseréljünk lakást. Az ő lakása ugyanis csillagos házban volt, és ott nem akart maradni, a mi házunk pedig nem lett csillagos ház. Így költöztünk a Tátra utca 4. alatti csillagos házba, ahol másfél szoba lett a mienk, ami akkor nagyon jónak számított. Ez persze nem tartott sokáig, mert nemsokára már harmincöten laktunk a lakásban, és akkor én egy másik kislánnyal a zongora alatt aludtam. A Tátra utca 4-ben novemberig voltunk. Milyen volt az élet a csillagos házban? A szülők felmérték, hogy szeptemberben itt nem lesz iskolakezdés. Azt mondták, hogy a gyerek nem lehet tanulás nélkül hosszú hónapokig. Anyám tanított egy kis irodalmat, apám irodalmat és történelmet, a nyelvek is megvoltak, és jött még egy tanár bácsi is kétszer egy héten, Vajthó tanár úr, a Berzsenyi nagy hírű tanára. A sok embernek nehéz volt egyenként megoldani a főzést, és akkor Vilmos bácsi felesége megszervezte, hogy három nő főz az egyik nap, három nő a másik nap, és egyszerre eszünk. Ő osztotta, ő határozta meg, hogy hány kanállal kap mindenki.”²⁹

A csillagos házakról több fotóanyag került elő, mint a gettókról. A kiállítás az érdekesebb képek közül mutat be párat: egy beköltözést egy csillagos házba Budapesten, 1944 júniusában,³⁰ vagy a III. kerületi Timár utca 2. sz. alatti csillagos ház ajtaját, ahol a kapun elhelyezett kereszt jelzi, hogy a házban keresztények is laknak.³¹ Talán a legmeghatóbb kép, a mosolygós Berényi Istvánnéról és barátnőjéről a Csáky (ma XIII. Hegedűs Gyula) utca 36. számú csillagos ház erkélyén készült kép.³²

Az 1944. október 15-én hatalomra került Szálasi Ferenc uralmának első napjaiban elszabadult a fegyveres nyilaskeresztesek zsidók elleni terrorja. Bár a tömeges deportálások nem folytatódtak, a nyilas kormány körülbelül 50 ezer munkaszolgálatost és 30 ezer civilt adott át a németeknek a nyugati határszélen épülő birodalmi védőállások munkálataira, ahol mintegy 11 ezren veszítették életüket. A budapesti csillagos házakból semleges országok védleveleivel rendelkező zsidókat az Újlipótvárosban létesített „védett” házakba (nemzetközi gettó), a többiek az Erzsébetvárosban kijelölt úgynevezett nagy gettóba zsúfolták. Az éhezés, a betegségek, a nyilas és német razziák, az ostrom harci cselekményei sok ezer emberéletet követeltek. A nyilasok és németek zsidóellenes razziái Pesten mindennaposak voltak. Biztonságban senki nem lehetett. Budapest szovjet körülzárása és az ostrom kezdete (1944. december 24.) után megindult a nyilas államgépezet bomlása, a zsidóság teljes megsemmisítésére törekvő gyilkos bandáknak többé semmi

Főméltóságú Kormányzó Ur !

Legkegyelmesebb Uram !

Alulírott azon alázatos kérelemmel fordulok Főméltóságod Ragytekintetű Színe elé, kegyeskedjék a 2040/944.M.E.számú rendelet értelmében úgy a magam, mint feleségem Schiller Blanka, nemkülönbén Arnold és Mária részére a sárga csillag viselése alól a mentességet megadni.

Alázatos kérésém támogatására bátor vagyok a következőket felemlíteni: Tolna-megyében, Falfán születtem 1889. március hó 10.-én. Magyar állampolgár vagyok. 1910. november 14-től 1913. augusztus hó 20.-ig tényleges szolgálatot, 1914. év július hó 27.-től - 1918. év október hó 31.-ig pedig hadiszolgálatot teljesítettem, volt cs. és kir. Hindenburg 69. gyalogezrednél. A harctérré mint szakaszvezető indultam ki és mint törzsszermester tértem vissza. A harctéren feleltéseim az ellenség előtti vitézi magatartásom jutalmaképpen II.osztályú vitézségi érmet, bronz vitézségi érmet, vas érdemkeresztet koronával, Károly-csapatkeresztet és sebesülési érmet adományozott. A világháború alatt két ízben súlyosan megsebesültem. A fronton 27 hónapot töltöttem és mint szolgálatvezető és szakaszparancsnok teljesítettem szolgálatot. Arnold fiam 1942-ben mint kmsz az oroszfrontra ment és 1943. januárjában a Magyar Vöröskereszt értesítése szerint a Don-partján eltűnt. Megjegyezni bátorkodom, hogy néhai édesapám, aki Tolna-megyében, Pakson, született 1859-ben az olasz hadjáratban, mint

Simon Simon önéletrajza részlete.

Goldgruber Simon levele Horthy Miklóshoz.

Forrás: Centropa Alapítvány

nem állta útját. A nyilasok be-betörték a gettóba, megtámadták a védett házakat, a gettón kívüli zsidó kórházakat. A háború utáni népbírói tárgyalások alapján sok ezerre tehető a december utolsó és január első heteiben meggyilkoltak száma.³³ Az áldozatok nagy részét a nyilasok a Duna-partra hurcolták, ott levették, kifosztották, majd a Dunába lötték őket. De csillagos házak lakóinak ezreit terelték például a VIII. Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) téri Városi (ma Erkel) Színházba.

Lissák Tivadar két felvétele a Fortepan képgyűjteményéből került a kiállításba, mindkettő csillagos házak kapuit ábrázolja. Az egyik a II. Retek utca 26. számú csillagos ház kapuja.

Magyarországon a zsidók külső megjelölését a honvédségnél már a német megszállás előtt, 1940-ben bevezették: a fegyvertelen munkaszolgálatos alakulatok zsidónak minősített tagjai előbb nemzeti színű, majd 1941-től sárga karszalagot viseltek, illetve a keresztény vallású, de zsidónak számító munkaszolgálatosok bal karjukon fehér karszalagot. Az ország határain belül munkára vezényelt alakulatokban a szolgálat megalázó, de általában viszonylag elviselhető volt. Az 1942-ben a honvédség kötelékében a keleti frontra vezényelt munkaszolgálatos századok azonban hatalmas veszteségeket szenvedtek: a mintegy 50 ezer munkaszolgálatos közül alig 6-7000 ember került haza. 1944 őszén, a nyilas uralom idején a munkaszolgálatos alakulatoknál is elrendelték a hatágú sárga csillag viselését.

„Az első zsidótörvények nyomán munkaszolgálatra hívták be apámat, majd a városi házból lévő üzletet fölmondták, és meglehetősen nehéz egzisztenciális viszonyok következtek. Hol hazajött, hol nem. Először Szeged környékére vitték, Algyőre. Vízvezető árkokat ástak, de azután 1943-44-ben elvitték őket a Dunántúlra, Nyergesújfaluba. Ő meg tudott szökni az alakulatától, és 1944 októberében már visszaérkezett Szegedre. Apám jött haza elsőként, és várta vissza a családot, de a család nem jött. 1944. március 19-éig már a szigorodó zsidótörvények hatálya alatt éltünk, és egyre nehezebb lett az élet. Minthogy nem volt kenyérkereső, lényegében a megtakarításból

éltünk. Apám munkaszolgálaton volt, pénz kevés volt a háznál. 1944. március 19-én bevonultak a németek, éppen akkor otthon volt édesapám, és emlékszem rá, hogy német gépkocsikat és katonákat szállásoltak be a házba. Ezután következtek az egyre szigorodó intézkedések, a sárga csillag viselése, majd apám ismét bevonult munkaszolgálatra. 1944 áprilisában fordult nagyot az életem. Szeged belvárosában bicikliztem éppen, mert akkor majdnem mindenki biciklivel járt, a gépkocsi ritka volt, mint a fehér holló, és megállított egy detektív, és utasított, hogy jelentkezzem a Boldogasszony sugárúton levő Vértes-házban, ami a Gestapónak volt a főhadiszállása.”³⁴

AMI NEM KERÜLT BELE A KIÁLLÍTÁSBA, DE E SOROK ÍRÓJA FONTOSNAK TARTJA MEGEMLÍTENI

Voltak olyanok is, akik megpróbálták „kibújni” a sárga csillag viselése alól. Goldgruber Simon Wolf a Tolna megyei Pálfán született 1889-ben. A család kóser mészárszéket és kocsmát működtetett a faluban. Goldgruber Simon 1910–1913 között tényleges katonai szolgálatot, 1914–1918 között pedig hadiszolgálatot teljesített. Igen jó katona hírében állt. Harcolt Piavénél és az orosz fronton is. Nagyon sok kitüntetésben részesült, például ezüst vitézségi éremben, bronz vitézségi éremben, vaséremkeresztben koronával, Károly-csapatkeresztben és sebesülési éremben. Az I. világháború alatt két ízben megsebesült, 1914-ben és 1916-ban. Isonzónál nagy sebesülést szenvedett. Különböző kórházakban, illetve a 69. gyalogezred üdülőjében gyógykezelték. Amikor Simon a katonaságtól leszerelt, az I. világháborúban szerzett harci érdemeiért kapott különféle kedvezményeket, így kiváltotta az iparengedélyt, hogy kocsmát tudjon nyitni. Eredetileg is az volt a terve, hogy ha leszerel, folytatja a családi tradíciót és nyit egy kocsmát. Abban az időben az italmérés állami monopólium volt, de hadi érdemeire való tekintettel kapott iparengedélyt és forgalmi engedélyt italmérés és dohányárúsító üzlet nyitására. Az első kocsmáját 1924-ben a 7. kerületben, a Szív utcában nyitotta meg Budapesten. Utána pár évről rá kinézte magának a 8. kerületben a Práter utcában azt a kocsmát, amit azután 1928-ban nyitott meg, és egészen a haláláig vezetett. A családi visszaemlékezésben fő vezérfonal Simon I. világháborús hősiessége és a folyamatos remény, hogy a család életét nem befolyásolják majd a zsidótörvények, sőt a család minden a zsidókat érintő megszorítások alól mentesül. Látszólag úgy tűnt, hogy a remény beteljesedik, de a valóság egészen másról tanúskodik. A család visszaemlékezését idézzük:

„A Horthyék ezt megcsinálták, hogy az első világháború kitüntetett zsidó katonáit kivételezésben részesítették. Ez azt jelentette, hogy ugyan gettóba vittek minket, meg mindenhova, de később vették el az üzletét, és kapott egy kis »slajfot«. Mint katona került föl Pestre, és itt volt neki az egyik testvére, az Eszter, ő segítette az elején. Eredetileg is az volt a terve mint katona, hogy ha leszerel, akkor nyit egy kocsmát. Abban az időben ezek állami monopóliumok voltak. Hadi érdemeire való tekintettel kapott apám iparengedélyt és forgalmi engedélyt italmérés és dohányárúsító üzlet nyitására. 1938-ban behívták munkaszolgálatra, néhány hónapra. Ez valami kísérlet volt, hogy hogyan lehet ezt az

első világháborúban harcoló korosztályt munkaszolgálatra felhasználni. Közben pedig apáméknak a zsidótörvények értelmében magyar állampolgársági igazolást kellett beszereznie. Kivételezettséget lehetett kapni az első világháborúban való részvétel illetve eredmények miatt.”³⁵

Goldgruber Simon egész életében hitte, hogy az I. világháborúban szerzett érdemei megmentik a holokauszt borzalmaitól, a történelem azonban közbeszólt. Sokáig reménykedett, hogy a családnak nem kell sárga csillagot viselnie, és nem vonják meg tőle az iparengedélyt sem. Az I. világháborúban szerzett érdemei azonban nem védték meg a zsidótörvényektől, ahogy azt korábban gondolta. Végső elkeseredésében levelet írt Horthy Miklós kormányszónak, és kérte, hogy a hadi érdemeire legyen tekintettel, és mentesítse családját a sárga csillag viselése alól, de választ nem kapott. Részlet a levélből:

„Főméltóságú Kormányzó Úr!
Legkegyelmesebb Uram!

Alulírott azon alázatos kérelemmel fordulok Főméltóságod Nagytekintetű Színe elé, kegyeskedjék a 2040/944. M.E. számú rendelet értelmében úgy a magam, mint feleségem Schiller Blanka, nemkülönben Arnold és Mária részére a sárga csillag viselése alól a mentességet megadni. Alázatos kérésem támogatására bátor vagyok a következőket felemlíteni: Tolna-megyében, Pálfán születtem 1889. március hó 10.-én. Magyar állampolgár vagyok. 1910. november 14.-től 1913. augusztus hó 20.-ig tényleges szolgálatot, 1914. év július hó 27.-től- 1918. év október hó 31.-ig pedig hadiszolgálatot teljesítettem, volt cs. és kir. Hindenburg 69. gyalogezrednél. A harc-térre mint szakaszvezető indultam ki és mint törzsrörmester tértem vissza. A harctéren felette-seim az ellenség előtti vitézi magatartásom jutalmaképpen II. osztályú vitézségi érem bronz vitézségi érmet, vas érdemkeresztet koronával, Károly-csapatkeresztet és sebesülési érmet adományozott. A világháború alatt két ízben súlyosan megsebesültem. A fronton 27 hónapot töltöttem és mint szolgálatvezető és szakaszparancsnok teljesítettem szolgálatot. Arnold fiam 1942-ben mint msz az oroszfrontra ment és 1943. januárjában a Magyar Vöröskereszt értesítése szerint a Don-partján eltűnt. Megjegyezni bátor-kodom, hogy néhai édesapám, aki Tolna megyében, Pakson született 1859-ben az olasz hadjáratban, mint honvéd őrmester részt vett.”³⁶

Simon fia, Goldgruber Arnold munkaszolgálatban halt meg. Lánya és felesége csillagos házban, majd a budapesti gettóban az éhenhalás szélén élte túl a megpróbáltatásokat. Simon vatikáni védlevellel Kispesten bujkálva vészelte át a háborút. Simon kilenc testvére, a szülei és a teljes pálfai rokonság Auschwitzban haltak meg. Senki nem tért vissza a haláltáborból. Mindvégig hordták a sárga csillagot.

Voltak azonban, igaz, nagyon kevesen, akik az I. világháborús érdemeikre való tekintettel mentesültek a sárga csillag viselése alól. Ilyen volt Domonkos Miksa is. Domonkos Kereskedelmi Akadémiát, a KERAK-ot végezte el, ami igen magas színvonalú iskola volt, érettségit adott, több nyelvet tanítottak, és inkább a praktikum felé irányult. Ezért okos zsidó szülők szívesen adták ide a gyerekeiket. Miután elvégezte a Kereskedelmi Akadémiát, két évet töltött Németországban egy műszaki főiskolán. Ezzel szerezte meg azt a jogosultságot, hogy hadmérnök lehetett, és a lehetőséget, hogy polgári állást szerezzen. Perfekt német volt, abszolút tárgyalóképességű, jó megjelenésű, valószínűleg ennek is szerepe volt abban, hogy a Caterpillar³⁷ vele állapodott meg, hogy bevezesse Közép-Európába az amerikai láncfalpas traktort, ami akkoriban óriási újdonság volt. Miksa az egész közép-európai terjesztésben jelentős szerepet játszott. Valamikor ebben az időben, 1910 körül magyarosított Domonkosra a Fleischmannról. Közben 1911-ben be kellett vonulnia az egyéves önkéntes szolgálatra karpaszományosként.³⁸ Egy műszaki alakulathoz, a Kraftfahrtruppéhoz (gépkocsizó alakulat) került, pedig nem is voltak láncfalpasok, azokat csak az I. világháború alatt vezették be az angolok. De ő nemcsak a láncfalpas gépek szakembere volt, autó szakos is volt, németül nagyon jól tudott, ami a Monarchia hadseregében számított, ezért rábízták egy alakulatra.

1912-től már ismét a Caterpillar cégnél volt, saját irodája volt, jó fizetést kapott. Amikor kitört az I. világháború, azonnal behívták a rábízott gépkocsi vagy egyéb szállítóállománnyal együtt – tehát az eladatlan traktorral vagy gépkocsival, ami nála volt. A hatóság összeszedte az elérhető szállítóeszközöket, és annak a csapattestnek adták, amelyikhez ő tartozott. A Caterpillar nem tudott mit tenni, háború volt. Rábízták egy gépkocsizó szállító egységet. Karpaszományosként vonult be, de hamarosan megkapta a zászlós rangot, és a háború végén mint főhadnagy szerelt le. Az olasz fronton volt, és alakulata elsősorban szállítást végzett a fronton. Mivel rendkívül nehéz hegyi terepen kellett dolgozni és még lőttek is rájuk, a munka nagyon sok áldozattal járt. Többször megsebesült, és egy csomó kitüntetéssel szerelt le a háború végén.

1935-ben tartalékosként megkapta Horthy Miklóstól a századosi előléptetést. Tehát mire kitört a zsidóüldözés, addigra Domonkos Miksa már mindenféle intézkedés alól fölmentett ember volt, mert olyan magas kitüntetésekkel rendelkezett. Rajta volt azon a listán, amit úgy neveztek akkor, hogy „Horthy-mentesség”. A sárga csillagot soha nem tette fel, és nagyon büszke volt I. világháborús érdemeire. Ez azonban nem vonatkozott a gyerekeire. Mindkét fiát behívták munkaszolgálatra.

Az úgynevezett Horthy-mentesség az 1944. augusztus 21-én kibocsátott 2.040/1944. sz. M. E. rendeleten alapult, amely fölhatalmazta a kormányzót, hogy a minisztertanács javaslatára különleges mentesítést adjon olyan személyeknek, akik a művészet, a tudomány és a gazdasági élet területén hozzájárultak a nemzet gyarapodásához. Domonkos Miksa valószínűleg már egy korábbi, a Sztójay-kormány által kibocsátott 1.730/1944. M. E. számú rendelet alapján kapott mentességet, amely – többek között – a magas kitüntetéssel rendelkező I. világháborús hősökre vonatkozott.³⁹

Domonkos Miksa azzal, hogy nem kellett felvennie a sárga csillagot, a holokauszt idején újabb hőstettet hajtott végre, megmentve ezzel több ezer zsidó életét. 1942-ben összetalálkozott régi iskolatársával, Eppler Sándor hitközségi vezetővel. Eppler megbeszélte a hitközséggel, hogy Domonkos századost, aki a régi hadviselt zsidó tisztek egyik prominens alakja, jó lenne alkalmazni szerény fizetésért. Ugyanis a zsidó munkaszolgálatosok felruházásáról, a cipő-, bakancs-, pokróc-, téli felsőruha-, alsónemű- stb. ellátásáról a hitközségnek kellett gondoskodnia. A Hadviseltek Bizottsága, tehát zsidó tisztek összeálltak, és alakítottak egy bizottságot, aminek az volt a feladata, hogy ellássa hivatalosan a zsidó munkaszolgálatos századokat. A családtörténet a következőket meséli Miksa „humanitárius” munkájáról:

„Tehát ott ült egyedül a Síp utcában, és fölszólt telefonon a házmester, egy nagyon rendes, jóra való keresztény ember, hogy százados úr, itt van egy német őrmester, tessék szíves lenni fogadni. Jó, jöjjen fel. Feljött egy fiatal ember, géppisztoly volt nála. Hol vannak a zsidó vezetők, kérdezte. Intézkedjen, hogy azonnal jöjjenek elő. Apám hirtelen kivette a kezéből a géppisztolyt, és rárivallt. Álljon haptákba! Ön most egy magyar királyi honvédszázados előtt áll. Nekem csak jelenthet. És kidobta. A házmester csak állt ott reszketve.

Apámnak irodája volt a Síp utca 12-ben, ahol ő mint a Zsidó Tanács ügyvezetője működött. Aztán amikor elrendelték a gettó felállítását, ő volt a gettó rendészeti parancsnoka is. Mert a gettóban volt egy

gettórendőrség zsidó emberekből. Sok minden volt. Az egy kis ország volt, amit meg kellett szervezni. Voltak körzetek, voltak orvosi rendelők, volt étkeztetés. Meg kellett szervezni egy közigazgatást, ahol háztömbönként vagy bizonyos részenként vezetők embereket jelöltek ki, lehetőleg intelligens embereket, tanárt, ilyesmit neveztek ki, akiknek a feladata volt névsor összeállítása (tudni kellett, hogy kik laknak ott). Az egészségügyi ellátásról kellett gondoskodni, hogy lehetőleg mindenhová jusson orvos. Gondoskodni kellett az elhalálozások intézéséről. Nem ő személyesen, de megvoltak az emberei. Eleinte még kivitték a halottakat a temetőbe, de abba kellett hagyni, mert egy alkalommal a nyilasok egy temetőt intéző csoportot a rabbival együtt elhurcoltak, és azt hiszem, meg is ölték őket. Ettől kezdve a temetés bent a Dohány utcai templom udvarában volt. Aztán már olyan tömegű volt a halott, hogy a Kazinczy utcai fürdő helyiségében voltak felstószolva a szerencsétlenek. A Klauzál téren is volt temetés. Aztán meg kellett indítani a vízellátást, ami egy elég nagy probléma volt, mert bizonyos idő után már nem volt rendes nyomás. Meg kellett találni a régi kutakat. Szerencsére a zsidó negyednek ezekben a régi házaiban sok helyen föl lehetett tární a régi kutakat. Az orvosok feladata volt a víz tisztaságának a felügyelete. Ezek mind ilyen, hogy mondjam, önkormányzati rendeletek voltak. Hát az apáméknak meg kellett csinálni az ide vonatkozó rendeletrendszer, továbbá fel kellett állítani egy rendészeti alakulatot, amelybe lehetőleg még nem túl öreg embereket kellett beszervezni. Ha jól emlékszem, gumibotot⁴⁰ akartak adni nekik, de ez nem sikerült.”⁴¹

Domonkos Miksa tulajdonképpen olyan volt, mint egy polgármester, a budapesti gettó polgármestere. Tiszti egyenruhában szabadon járt, jöttment, soha nem tette fel soha a sárga csillagot. Egy magyar királyi honvédszázados oda ment, ahova akart. A kívülről jövő hatósági emberek vagy nyilasok nem is tudták, hogy kicsoda.

Domonkos Miksa ismerte Raoul Wallenberget, így az egész család kapott Schutzpasst. A családi dokumentumok tanúsága szerint Wallenberg kis névjegyzékében benne volt Domonkos Miksa telefonszáma.

VISSZA A KIÁLLÍTÁSHOZ, A LEGIZGALMASABB RÉSZ

1944. április 5-étől Magyarországon közel 700 ezer ember ruházatán jelent meg a messziről virító hatágú sárga csillag. Csak kevesen tudták, hogy meg-

jelölésük az első lépés az elpusztításukhoz vezető úton.

A megbélyegzettekéről szinte alig maradt ránk fénykép. A társadalomból kirekesztett, méltóságukban sértett emberek nem szívesen álltak kamera elé – főként szükségből, munkaigazolványokhoz, mentesítő okmányokhoz készítették magukról fotót. A fényképezőgépek mutatott ösztönös mosolyuk mögött valójában többnyire a megalázottság érzése, a reménytelenség, a kétségbeesés húzódott meg. Akadtak azonban, akikben a stigmatizálás dacot és büszkeséget ébresztett, az ő mosolyuk ezt tükrözi. A fényképezésre kevés lehetőség volt: akik tehetők volna, katonai vagy munkaszolgálatot teljesítettek. A zsidók fényképezőgépeit a hatóságok elkobozták. Idő is alig maradt már, hiszen a megjelöltek többségét, szinte az egész vidéki zsidóságot alig néhány hét múlva gettóba zárták, deportálták és meggyilkolták. Képmásuk, ha volt is, velük együtt elveszett, semmivé vált. A ránk maradt csekély számú fotográfiairól többnyire azok tekintenek ránk, akik túléltek a vészkorszakot. Az elpusztítottak csillagos képeit a megmaradt családtagok őrizték meg.

A nyitófal képe mellett a kiállítás legmegrázóbb része az a hatalmas, mintegy 70 képet tartalmazó fal, ahol portrék (férfiak, nők, gyerekek, családok, baráti közösségek) fotói láthatók. Mindenkin ott a sárga csillag. Kísérő szöveg itt nincs, a látvány és a képek magukért beszélnek. Hogy kik ők, az életrajzi összefoglalókban nevekkkel, kis lapozókban olvasható.

A túlélők, akik még haza tudtak valahogy jönni, a zsebükben megőrizve hozták haza a csillagot, hogy azután eltemessék, majd 75 év után, a fiókokból, elrejtett dobozokból újra elővegyék ezt a textildarabot, hogy egy kiállításra felidézze emlékeit.

Nem beszélünk még azokról a sárga csillaggal kapcsolatos plakátokról, hirdetésményekről, újságcikkekről, amelyekből megrázó montázs készült, benne szívbe markoló rendeletekkel. Ilyen például a *Magyar Szó* 1944. március 21-ei száma, ahol „Ilyen jelvényt kell viselniük a zsidóknak” és „Részletes hivatalos közlés a zsidó rendeletekről” címmel pontos útmutatást közöl a nem zsidó magyar lakosságnak számára.

A kiállítás Vas István *Április* című veresével zárul, részlet a versből:

„Furcsa tréfa járja:
Szívem fölött kanárisárga
Csillagot illik hordanom.
Igy rendelik azok a szittyák,
Akik a gótokat behívták
– Ó, ritka szittyá szorgalom!”

Társas mező

Gerlóczy Sára kiállítása

2020. február 13.

Lánchíd Szalon

Kurátor: Gerlóczy Sára

Gerlóczy Sára képzőművész, grafikus és díszlettervező évtizedek óta készíti holokauszt témájú képeket. A képzőművész festményeiből most kiállítás nyílt a Lánchíd Szalonban.

Számos ismeretünk van arról, hogy a deportálásból hazajött túlélők megpróbálják traumáikat valahogy feldolgozni. Van, aki táncol, mint Fahidi Éva, van, aki rajzol, mint Lukács Ágnes, aki Auschwitzból hazatérve rögtön elkezdte rajzolni az élményeit. Tusrajzsorozata huszonnégy kép Auschwitzról. Érdekessége, hogy az album a Szocialista Cionisták Pártja kiadójánál még 1945-ben megjelent *Auschwitz női tábor; Lukács Ágnes Rajzai* címmel.

Gerlóczy Sára története „szerencsésebb”, ahogy meséli. Dédszülei, akárcsak a *Napfény tze* című film hősei, is azt az utat választották, hogy magyarrá váljanak nemzeti identitásukban. Elsőfokú unokatestvérek voltak, kikeresztelkedtek, összeházasodtak, nevet változtattak és hallgattak. A hallgatásuk számos szerencsés kimenetelű zsidómentő akcióba torkollott, a félelem azonban az unoka Gerlóczy (Telléri) Sárában annyira mély nyomokat hagyott, hogy festészete kizárólag a vészidőszak alatt átélt félelemből fakad és abban fejeződik ki. „A kiállítás címe Holokauszt. Azért ez a címe, mert minden erről szól nekem. Bár nem vettem részt benne, csak a másik oldalon” – fogalmaz a festő. A történet itt kezd igazán izgalmas lenni, hiszen a kiállításban szereplő képek annyira tragikusak, megrázók, hogy az ember azt hinné, hogy olyan valaki festette őket, aki közvetlenül a halál poklából, Auschwitzból tért vissza.

A képek egyik jellegzetessége a sárga, a narancs és piros szín gyakori használata. Gerlóczy Sára erről a következőket mesélte: „A dédszülkék 4. lánya, az én nagymamám nevelt egy ideig és fedezte fel tehetségem. A szüleim korán elváltak, anyám beteg lett és beadott egy zárdába. Ez volt a Sacré Cœur zárda, ami Budapesten az akkori István úton (ma Ajtósi Dürer sor) volt. Ha valaki megnézi a képeimet, látja, hogy egyáltalán nem használok kék színt. A kék színt a zárda miatt nem bírom. Mert

kék egyenruhám volt. Világoskék blúz, sötét kék nyakkendő. Direkt sehol nincs kék szín a képeken. A zárdában az apáca azt mondta nekem, hogy meg fognak főzni az ördögök, ha hazudok. Ezt mondták nekem 7-8 éves koromban. Most vagyok 89 és még mindig állandóan ezen gondolkodom, hogy üstben ülök és megfőznek. Ez van az egyik képen is. Ez nálam a holokauszt kontextusában jelenik meg.”

A zárdából nagymamája hazahozta a 11 éves Sárát, és a Krisztina körüti nagypolgári lakásba vitte. A lakás még a dédszülké volt. Róth Miksa-üvegek voltak a lépcsőházban, és nagy pálmák az

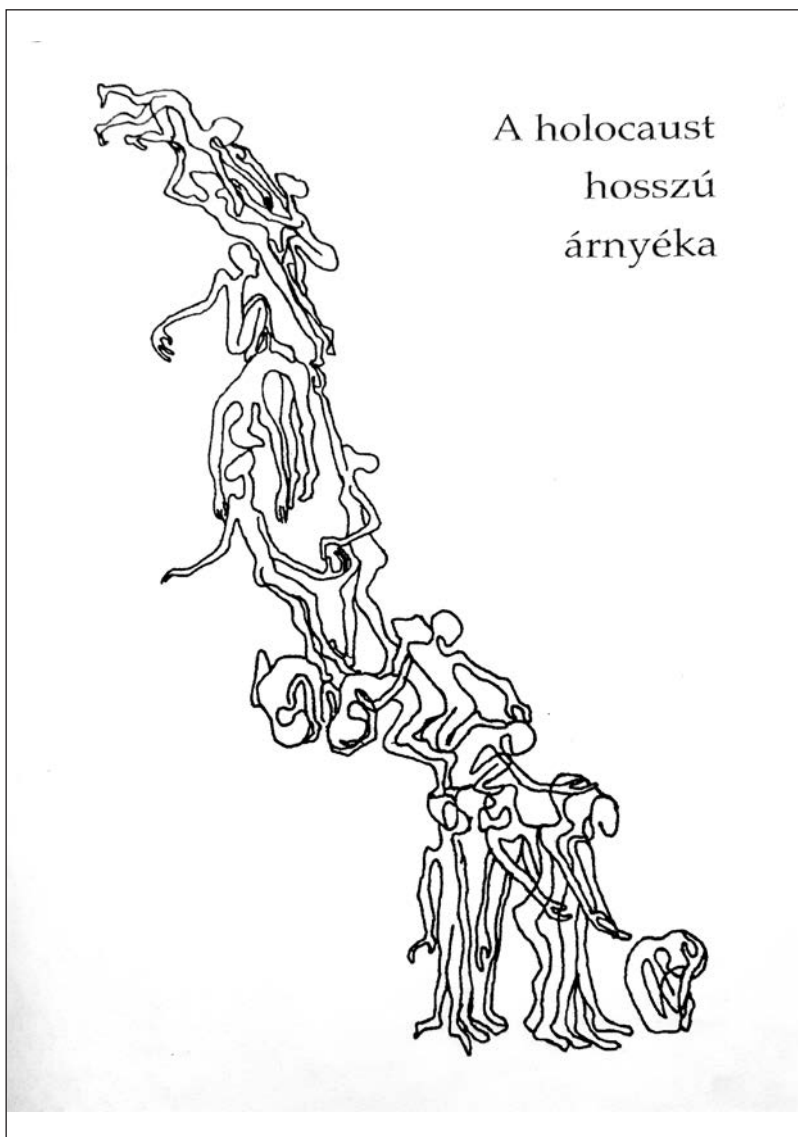

Gerlóczy Sára: Társas mező 1.

udvaron, igazi béke szigete egy gyerek számára. A nagymama felnőttként kezelte Sárát, operába, koncertekre, színházba vitte és rengeteg könyvet adott a kezébe. Sőt, reggelente egyedül kellett az iskolába készülnie, hiszen a nagymama délben kelt, de ahogy a festő mondja: „a gyerekkorból átkerültem a felnőttkorba”. Ott, a nagymamánál festett képet először. A képen levő alaknak nagy feje volt: „Lehet, hogy ez Aida apja, Amonasro volt, hogy én abba kapaszkodtam a szülők helyett. 11 éves voltam. Az volt az első képem. Ez a nagymamának nagyon tetszett, és akkor csináltam egy másikat, föl-tette a falra, élvezte és serkentett engem mindig ebben” – meséli Sára.

Az igazi félelem igazán akkor kezdődött, amikor 1944. október 15-én azt tapasztalta, hogy 23 zsidó ember lakik a lakásukban. Volt egy biliárdasztal a lakásban, még azon is aludt valaki, és hogy még többen tudjanak aludni, összetoltak két foltelt, helyet biztosítva így kicsi gyerekek számára. Így kezdett bele a család az embermentésbe. „Hallottam a Horthy proklamációt a rádióban. Hallottam, hogy a legjobb barátnőmet csillagos házba vitték. Elmentem, hogy meglátogatom, és kinyitották az ajtót, és a mamája mondta, hogy vidd haza őket. Persze hogy hazavittem. Három gyereket vittem, volt egy 11 éves, egy 10 éves és egy kétéves. Izgultam, hogy otthon mit fognak szólni. Megdicsért a nagypapám. Volt otthon elég hely. A félelem otthon volt, de én ezt nem éreztem olyan erősnek. Igyekeztek ezt a felnőttek nem mutatni. A zsidóság is téma volt otthon, ami azt jelentette, hogy titkolták. Jöttek barátok, egy nagymama két kisgyerekekkel, ha nem fogadjuk be őket, akkor a villamoson hagyja őket. Volt egy belgyógyász professzor, akinek az egész családja ott volt. Két kisgyerekekkel. Az átélt félelem minden képe-men ott van.”

Az embermentés itt nem ért véget. A család otthon hamis papírok gyártásába kezdett. Sárának volt a tiszte, hogy a papírok szélét „bepiszkolja”. Ez hamis keresztlevél volt tulajdonképpen, amivel sikeres zsidómentést vitt véghez a család. A festő szá-

Gerlóczy Sára: A holocaust hosszú árnyéka

mára annyira meghatározó volt ez a dokumentum, hogy az életében sorra kerülő költözései során mindig vitte magával a megmaradt kitöltetlen példányokat. Nem lakott senki más a Krisztina körúti házban, ezért kicsit könnyebb volt a hamis papírok gyártása Sára szerint. Később ennek a mozzanatnak fontos szerepe lett az életében, hiszen ötven évig dolgozott színházban díszlettervezőként, ahol sokszor kellett hasonló dolgot csinálnia egy díszlet kapcsán, papírok szélét antikírozni. A rutin tehát megvolt, az emlék azonban traumatikus.

Voltak azonban a családban olyanok is, akik zsidóként éltek. Ilyen volt Szenes Hanna, Sára rokona. A család őt is mentette volna, volt ugyanis egy

Gerlóczy Sára: Társas mező 2.

anyai unokatestvér, aki angol kém volt. A családi legenda szerint ejtőernyővel érkezett a családi birtokra, hogy figyelmeztesse a lányt, de elkésett. Akkorra már elvitte a Gestapo.

Sára egyik barátnője, aki Auschwitzból jött haza, rengeteget mesélt a borzalmakról. A lány mindenkit elveszített, így Sárának fogadták be, és közel tíz évig, 1956-os zürichi disszidálásáig, ott lakott náluk. Képeihez ezekből az elmesélt auschwitzi történetekből is merített. Édesanyja, Mayer Mária, a holokauszt alatt végzett embermentő munkájáért később megkapta a Világ Igaza elismerést.

Gerlóczy Sára eddig minden korábbi kiállításának a *Társas mező* címet adta. Ahogy meséli, Mérei Ferenc könyvében olvasta ezt kifejezést és onnan vette kölcsön. „Nagyon tetszett nekem, hogy Mérei egy csoportról szól, ahol a csoportnak van egy centrális szereplője, és vannak akik a peremre szorulnak. Érdekelte, hogy milyen kapcsolat van az emberek között, a csoport között. Akkor rögtön ez jutott az eszembe, hogy az emberek a vagonokban ott milyen csoportok voltak, milyen borzalmak voltak. Láttam a csoportokat menni az utcán is. Összefüggést láttam a kettő között. [...] A családot konkrétan nem érintette a holokauszt, de a peremén voltunk. A családban a hallgatás volt a legnagyobb úr. Amikor hallottuk, hogy jönnek a nyilasok, vagy amikor a pincébe kellett mennünk, akkor féltünk és rettegtünk. Sárga csillagot nem kellett hordanunk, hiszen kikereszteltünk, de rettegtünk. Még most is föl tudom mondani a névsort, hogy kik bújkáltak nálunk.”

Bár 11 éves kora óta fest, az egyetemre nem vettek föl. Tehetséges volt, de ahogy Berény Róbert

fogalmazott, azért nem vették föl, mert x-es volt, vagyis polgári származású. Ezért műszaki rajzoló és építész szerkesztő lett. 1951-ben végezte el a műszaki rajztanfolyamot.

Gerlóczy Sára képein a színeken kívül jellegzetes motívum a madár és a nyitott száj negatív kontextusban. A festő elmondása szerint ez is a félelem kifejezése számára. Ilyen képe például *A kirekesztett* vagy a *Nyitott száj* című kollázsa. A szín nélküli kopár rajzok a kedvencei. Szerinte jobban kifejez mindent. Egymást tipró szem nélküli emberek. „Valahogy Auschwitzban, a gázkamrában is így lehetett.”

A *Vérző anya* kollázs vagy a *Harapás* című képe édesanyja életének tragikus mozzanatát örökítik meg. Sára tanúja volt, hogy orosz katonák erőszakolták meg édesanyját, ezt az átélt traumát festette meg ezeken a képeken.

Gerlóczy Sára legendás barátságot tartott fenn a neves pszichológussal, Virág Terézzel. Tőle hallott először az átörökített holokausztraumákról.

„Kedvenc képem a *Hosszú árnyék*. Virág Teréz barátnőm, akik pszichológus volt, először kezdett beszélni a holokausztot átéltek neurózisáról. Gyerekeik, sőt az unokáik traumáiról. Nekem jó barátnőm volt és a könnyveit én illusztráltam. Most is nagyon sokszor átélem, hogy milyen borzalmakat élhettek át. Csoda, hogy így alakult a sorsom.”

Nemcsak Virág Teréz könyveit illusztrálta, például száz grafikát készített Esterházy Péter *Tizenhét battyúk* című regényéhez is, vagy Sólyom András által rendezett *Érzékek iskolája* című filmhez. Az *Élet és Irodalom* című hetilap is rendszeresen közli rajzait.

Gerlóczy Sára képei szokatlanok és mindig megdöbbentőek. „Papírlapra és zsákvászonra szótt rajzainak kizárólagos témája a történelem kezdetekor névtelen alkotók által létrehozott barlang- és sziklarajzokhoz hasonlóan stilizált, egyszerűsített emberi test.”⁴² Képein mindig maszkok, álarcok fedik az emberi arcot. A szörnyű madarak, a farkasok és a cápák harapása – amint mondja – meg fog jelenni következő képein. Hogy minél hitelesebbek legyenek ezek a figurák, Sára a tévéből készít róluk fényképeket, amiket aztán megformál egyéni stílusa szerint. Azt mondja, ezek az állandó lények képein fontosak számára, ezzel tudja kifejezni a borzalmat.

Gerlóczy Sára ma is, 89 évesen is folyamatosan fest. Azt mondja, ez az élete és minden erről szól. A nagyszámú festmény, rajz és kollázs, Gerlóczy Sára saját traumáinak feldolgozásából fakad. „Amíg élek, mindig ilyen képeket fogok festeni. Minden képem a holokauszthoz kapcsolódik valahogy. Valahogy nem nyugszik meg a világ. Rohamszerűen és folyton festek.”

Gerlóczy Sára: Társas mező 3.

JEGYZETEK

- ¹ *Világ*, 1911. november. 2. évf., 259–284. sz. 13.
- ² Erdősné H. Irén: *Önmasszázs és tornajáték. A fiatalág, karcsúság és szépség titka*. Budapest, 1928. 5.
- ³ Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.
- ⁴ Édesanyja és édesapja foglalkozására utalt, nem a tényleges körülményre.
- ⁵ Rot(h)schild Ábrahám Adolf női szabó műhelye 1901–1904 között a Koronaherczeg (ma Petőfi Sándor) utca 8.-ban volt. 1906–1907: Rotschild Ábrahám, Váci utca 69.; Rotschild Ábrahám utódja, Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) utca 12.; 1909: Rotschild Ábrahám utódja, Kígyó utca 4.; Rotschild Ábrahámné Váci utca 69.; 1910: Rotschild Ábrahám utódja, Hajó (ma Fehérhajó) utca 5.; Rotschild Ábrahámné, Váci utca 69.; 1913–1914, 1919–1920, 1928–1931: Rotschild Ábrahám, Bálvány (ma Október 6.) utca 4.; Rotschild Ábrahámné, Váci utca 69.; 1925, 1928: Rotschild Ábrahám, Haris köz 2.; Rotschild Ábrahámné, Váci utca 69.; 1931: Rotschild Ábrahám, Bálvány (ma Október 6.) utca 4.; 1934: Rotschild Ábrahám, Bálvány (ma Október 6.) utca 4.; Rotschild Klára, Deák tér 3.; 1936–1939: Rotschild Ábrahám, Váci utca 37.; Rotschild Klára, Deák tér 3.; 1940–1945: Rotschild Ábrahám, Váci utca 34.; Rotschild Klára, Deák tér 3.
- ⁶ A kurátor, Simonovics Ildikó megfogalmazása.
- ⁷ Ez az egyetlen fennmaradt fénykép a Deák téri szalonról.
- ⁸ Részlet a kiállítás szövegéből.
- ⁹ Párizsi Haute Couture Szövetség.
- ¹⁰ Interjú Fischer Istvánnal. <https://www.centropa.org/hu/biography/fischer-istvanne>.
- ¹¹ Simonovics 2019. 247.
- ¹² Ez azért is említésre méltó, mert a műhelynek volt egy része, amit angol műhelynek hívtak.
- ¹³ Ismeretlen fényképező felvétele. Forrás: Memorial Museum of Hungarian Speaking Jewry.
- ¹⁴ Részlet a kiállítás forgatókönyvéből. Írta Jalsovszky Katalin.
- ¹⁵ Ismeretlen fényképező felvétele, Bundesarchiv Preussisches Kulturbesitz No. 3000532.
- ¹⁶ Szekeres Varsa Vera visszaemlékezése. Az interjú a Centropa Alapítvány <https://www.centropa.org/hu/biography/szekeres-varsa-vera>.
- ¹⁷ Részlet a kiállítás forgatókönyvéből. Írta Jalsovszky Katalin.
- ¹⁸ Magyar Film Iroda – Morvay-felvétel (MNM 65.945).
- ¹⁹ Magyar Film Iroda – Morvay-felvétel (MNM 65.953).
- ²⁰ Interjú Lóvith Eggonal. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/lovith-eggon>.
- ²¹ Interjú Kinszki Judittal. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/kinszki-judit>.
- ²² Ismeretlen fényképező felvétele.
- ²³ Ismeretlen fényképező felvétele (MNM 65-947).
- ²⁴ Ismeretlen fényképező felvétele (MNL Csongrád Megyei Levéltára, Makó Rkap. ir.1944/2169).
- ²⁵ Részlet a kiállítás forgatókönyvéből. Írta Jalsovszky Katalin.
- ²⁶ Interjú Bognár Pálnéval. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/bognar-palne>.
- ²⁷ Babai János felvétele (MNM 65.965).
- ²⁸ A Signum Laudis csak bronz és ezüst fokozatban létezett, de volt arany vitézségi érem, melyet 1917-től tisztek is kaphattak.
- ²⁹ Szekeres Varsa Vera visszaemlékezése. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/szekeres-varsa-vera>.
- ³⁰ Ismeretlen fényképező felvétele (MNM 2002.147).
- ³¹ Endrei Walter felvétele (MNM D736).
- ³² Ismeretlen fényképező felvétele (HDKE 2016.29.2).
- ³³ Részlet a kiállítás forgatókönyvéből. Írta Jalsovszky Katalin.
- ³⁴ Interjú Drucker Tiborral. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/drucker-tibor>.
- ³⁵ Interjú Vereczkei Lászlónéval. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/node/86992>.
- ³⁶ Interjú Vereczkei Lászlónéval. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/node/86992>.
- ³⁷ A Caterpillar cég Benjamin Holt (Holt Manufacturing Co.) és David Best (C. L. Best Tractor Co.) addig önálló traktorgyártó cégeinek egyesítésével jött létre 1925-ben, de a Holt-féle Caterpillar márkanevű hernyótalpas traktort már használták az antant hatalmak az I. világháború során.
- ³⁸ Karpaszományt azok az érettségivel rendelkező katonák viseltek, akiket behívtak tényleges katonai szolgálatra, és tartalékos tiszti kiképzésben részesültek.
- ³⁹ Interjú Domonkos Istvánnal. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/domonkos-istvan-1>.
- ⁴⁰ Braham szerint „A rendőrök saját polgári ruhájukat viselték a sárga csillaggal. Egyenruhájuk a Tanács által kiadott fekete sapka volt, és valamennyien gumibottal jártak. A gumibotokat azonban sokszor elkobozták a nyilasok vagy az SS emberei”. Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A bolokauzti Magyarországon*. II. kötet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- ⁴¹ Interjú Domonkos Istvánnal. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona. <https://www.centropa.org/hu/biography/domonkos-istvan-1>.
- ⁴² Salamon Nándor: *Gerlóczy Sári*. <https://artportal.hu/lexikon-muvesz/gerloczy-sari-2024/>.